

РУСИЯ И БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVIII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

СТЕФАН ДОЙНОВ

Рецензент: *Димитър Цанев*
Редактор: *Величко Георгиев*

Стефан Дойнов, РОССИЯ И БОЛГАРСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В XVIII И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.

Изменения международной обстановки в XVIII в. и возникновение Восточного вопроса вызвали видимое расширение связей между болгарским освободительным движением и Россией. До середины XIX в. политика России в отношении Османской империи существенно изменилась, но отношение управляющих кругов в Петербурге к руководителям и деятелям болгарского освободительного движения осталось позитивным. Анализ русской политики в течение полтора века доказывает, что независимо от ее модификаций она оставалась подчиненной большой и долгосрочной цели — разрыву османского статукво. Это обстоятельство определило историческую перспективу русской позиции на Балканах и крепкую связь России с болгарским национально-освободительным движением.

Stefan Dojnov. RUSSIA AND THE BULGARIAN POLITICAL MOVEMENTS IN THE 18TH C. AND THE FIRST HALF OF THE 19TH C.

The changing international situation and the emergence of the Eastern Question in the 18th c. stirred up an obvious activation of the connections between the Bulgarian liberation movement and Russia. Until the middle of the 19th c. the Russian political line of action towards the Ottoman Empire underwent substantial changes, but nevertheless the attitude of the ruling circles in Petersburg to the leaders and activists of the Bulgarian liberation movement remained positive. Notwithstanding the variations of the Russian policy for a period of 150 years, as the analysis proved, it pursued an underlying long-range objective — the disruption of the Ottoman status quo. That circumstance determined the historical perspectives of the Russian stand on the Balkans and the solid connections between Russia and the Bulgarian national-liberation movement.

Разложението на османския феодален ред и зараждането на буржоазни сили в българското общество през XVIII в. дава нов силен тласък в освободителните борби на поробените. Постепенно, след многобройните

стихийни бунтове и въстания, в условията на непрестанна хайдушка съпротива и все по-масово участие на български доброволци в европейските армии (по време на войните с Турция), се оформя една нова политическа идея — освобождението на българския народ от чуждото османско владичество ще се осъществи с помощта на Русия. Подхранвана от племенното родство между българи и руси, както и от християнската доктрина за православната взаимопомощ, новата идея завладява все по-широки слоеве от възраждащото се българско общество. По същество тя се слива с откоleshната представа за освободителната мисия на руския самодържец, който с нарастващо внимание е следял за положението на християните „под иго агарянское“¹.

Що се отнася до пробуждането на обществено-политическите връзки между официална Русия и българите, то историческите свидетелства недвусмислено сочат времето от края на XVII и началото на XVIII в.² Тогава именно започва формирането на обективно-материалните предпоставки за едно по-определено политическо общуване — засилващият се всестраничен упадък в Османската империя, превърнал се в добра почва за тръгващия по пътя на националноосвободителните борби народ и възможването на Русия по времето на Петър I (1721—1725). Неговото намерение да открие път за руски излаз на Черно море, така необходим за начиналия руски социално-икономически напредък, го подтиква към все по-тесни контакти с подвластните балкански народи, непримирими противници на жестокия султански гнет. Чрез пътуващи монаси, търговци или нарочно изпращани емисари той се старае да привлече вниманието на поробените християни и по този начин да поддържа вярата им в руската мощ и освободителната мисия на нейния самодържец. В подкрепа на своите замисли през 1696 г. Петър I разпространява сред балканските християни вестта за голямата си победа над мюсюлманите при крепостта Азов и така предизвиква най-широко възхищение сред своите едноверци³.

Едно десетилетие по-късно Петър Велики одобрява първия руски проект за по-близко привличане на поробените балканци и евентуалното им използване в проектите за военни походи срещу Турция. Наскоро след това са предприети и първите практически стъпки в тази насока. През 1709 г. руски пратеници сключват тайни споразумения с князете на Влахия и Молдавия за военно сътрудничество в случай на въоръжено стълкновение. Все със същата цел — да затруднят действията на своя неприятел по Адриатическото крайбрежие, Русия прави опит да провокира сравнително широко въстаническо движение. Един от специалните петербургски емисари полк. Милорадович дори разпространява сред християните в Южна Тракия царска грамота, в която се казва, че всеки, който по някакъв начин помогне за успеха на руското оръжие, ще бъде възнаграден, а ако се пресели в Русия — ще получи безплатно земя и някои привилегии.

¹ Ангелов, Б. Съвременници на Паисий. Ч. II. С., 1964, с. 42.

² Поради ограничеността на темата, отнасяща се до епохата на Възраждането, тук няма да бъдат разглеждани такива важни проблеми като зараждане на вярата в освободителната мисия на Русия, съвместната борба на българи и казаци срещу турските завоеватели през първите десетилетия на XVII в., мисията на П. Парчевич в резиденцията на украинския хетман Богдан Хмелницки, дейността на българските преселници във военните селища в Запорожката Сеч и т. н. Колкото и голямо да е тяхното значение в историята на българо-руските политически връзки, все пак това са взаимоотношения от друг период на османското владичество в българските земи. По тези въпроси вж.: Снегаров, Ив. Културните и политически връзки между България и Русия през XV—XVIII в. С., 1953, 12—17; Сохан, П. Очерци по история на украинско-българските връзки. С., 1979, 37—48 и цит. лит. В настоящата работа ще бъдат разгледани само въпросите, засягащи въоръжената борба на българския народ.

³ Новичев, А. Д. История Турции. Эпоха феодализма (XI—XVIII в.). Л., 1963, с. 189.

Малко очакваните и при това бързи военни успехи на Турция попречват на руските планове. С изключение на изолирани места от черноморския бряг, повечето балкански райони остават спокойни. Не успяват да изпълнят поетите задължения и румънските князе. Стремителното турско напредване осуетява всички техни намерения за по-тясно сътрудничество с Русия. Единствената по-значителна подкрепа войските на Петър I получават в сраженията край р. Прут, където на тяхна страна застават няколкостотин балкански доброволци, в това число вероятно и българи⁴.

За активизиране на антиосманските борби на Балканите се обявява и императрица Елисавета Петровна (1742—1762). Освен възможността да се възползува при нужда от подкрепата на „враждебно настроените спрямо Турция гърци и славянски племена“, тя предприема конкретни стъпки за военното организиране на балканските преселници в Южна Русия. Под ръководството на фелдмаршал Б. М. Миних продължава започнатото още през 1724 г. сформирание на т. нар. хусарски, а малко по-късно и пандурски полкове, набирани предимно от гърци, сърби, албанци, молдовани, българи и т. н. Тези стъпки на руската корона обаче не довеждат до забележимо политическо раздвижване, поне сред българите. Може да се каже, че до времето на Екатерина II (1762—1796) стореното за „възбуждане на открито недоволство“ сред балканските народи и неговото насочване срещу устоите на султанската империя е твърде скромно⁵.

Преизпълнена с амбициозни планове, които напълно са хармонизирани с постоянно нарастващата мощ на руското дворянство, Екатерина II отрежда на своите „поборени единоверци“ важно място във външнополитическата стратегия на Русия. С близката подкрепа на граф. Гр. Орлов и неговите братя Алексей и Феодор тя разработва нова програма, която, макар че в някои моменти повтаря замислите на Петър I, по същество е далеч по-конкретна и разгърната. Това проличава в мисията на двамата пратеници Михаил Саро и кап. Г. Папазоглу, които през 1763 г. са изпратени в земите на юг от Дунав с доста широки пълномощия. След продължителна консултация с видни християнски първенци двамата емисари посочват областта Морея като сигурен център на голямо въстание срещу Високата порта. Нещо повече — по тяхното дълбоко убеждение, след пристигането на така необходимите десет руски бойни кораба (провеждането на т. нар. Средиземноморска експедиция) набелязаната област неминуемо щяла да се превърне в изходна база за други освободителни акции сред балканските християни⁶.

През следващите години с подобни задачи из Балканите пътуват полк. Ездемерович, Еф. Белич, княз Долгоруки и др. С особено внимание в руския двор проследяват мисията на българина Назар Александров Каразин, който на два пъти посещава дунавските княжества, българските земи, а по време на втората си обиколка — и райони от най-южните тракийски предели.

Бивш участник в Седемгодишната война секунд-майор Н. Каразин (пенсионер от 1764 г.) по предложение на княз Н. В. Репин, княз Г. А. Потемник и ген. П. А. Румянцев отново е извикан на военна служба (вече в чин подполковник) и през лятото на 1768 г. със специална мисия заминава за княжествата и за земите на юг от Дунав. Благовидният предлог, че „пътува до отечеството си България“, за да се разпорежи със свой наследствен имот, се е сторил подозрителен на молдавския княз Гика. По негово нареждане в продължение на няколко седмици Каразин „останал под наблюдение“ в

⁴ Пак там, с. 194.

⁵ Генов, Ц. Българите и руско-турските войни през XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981, 78—79.

⁶ Соловьев, Е. М. История России с древнейших времен. Т. 27—28. М., 1965, с. 28.

манастира Курте дела Ардеш. Въпреки строгия режим той успява да се свърже с бан Първул Кантекузин и подпомогнат от архимандрит Дамаскин, да набележи с молдавския водач стъпките по организирането на общата борба срещу османските поробители⁷.

След освобождението от „молдавски плен“ Каразин се отправя на югозапад и успешно се прехвърля на българския бряг при Русчук. Всички опити да продължи навътре в страната се оказват неуспешни. Трескавите турски приготовления за война и разбойническите банди по пътищата правят по-нататъшното му придвижване невъзможно. По обратния път Каразин се завръща в Курте дела Ардеш и след ново престояване там заминава за Киев, а след това и за Петербург, гдето Екатерина II е очаквала неговото завръщане. В императорската канцелария одобряват резултатите от първата обиколка и начертават нов план за по-лесно проникване в българските земи⁸. (Може да се предположи, че по време на престоя си в столицата той е бил приет лично от императрицата).

Наистина, докато траела мисията му във Влахия, Молдавия и България, Н. Каразин действа като руски емисар, но това не умаловажава факта, че по народност той е българин.

В Киев Н. Каразин се завръща със специален императорски рескрипт (3.I.1769 г.) и две лични писма на Екатерина до ген. П. А. Румянцев и ген. Ботков — началник на местния военен щаб. В тях руската императрица излага в подробен план задачите, които има да решава нейният емисар в близките няколко месеца. За постоянна връзка между него и руските щабове Екатерина II определя княз С. Ф. Голицин — командващ група войски в Украйна⁹.

От Киево-Печорската лавра снабдяват Каразин с документите на далматинския монах Симеон Путник и заедно с добре укритите възвания на руски и сръбски език го изпращат по трудния път за България. За да бъдат избегнати нови инциденти, тайният пратеник е прехвърлен в Полша и след това през Влахия се озовава на Дунавския бряг. От много исторически податки със сигурност може да се предположи, че този път той преминава по направлението Видин, Враца, София, Ниш, Пловдив, Одрин. Да се добере до крайната точка на набелязания маршрут — Цариград, Каразин не успява, тъй като в Одрин е изненадан в момент, когато чертае схемите на турската укрепителна система и едва се спасява от смъртно наказание¹⁰.

Измежду многото задачи, които Каразин трябва да изпълни, безспорно най-важна е разпространението на политическото възвание сред поробените народи, с което руската императрица ги е уверявала, че ако те се вдигнат на въстание срещу общия неприятел, ще могат да разчитат на руска помощ. При това както някога в своя меморандум до европейските държави Петър Велики бе предпочел да посочи точно името на различните народности, така и Екатерина II разграничава българите от останалите поробени народи. Разбира се, това далеч не е означавало, че в бъдеще терминът „балкански християни“ (включващ всички немюсюлмански етнически групи) ще отпадне от речника на руската дипломация. Но фактът, че българите са посочени отделно от гърци, сърби, босненци, херцеговинци и т. н., говори и за това, че в Петербург започват все по-настойчиво да се вглеждат в тяхното неоформено още, но засилващо се крехко национално самосъзнание.

⁷ ЦГВИА (Центральный государственный военно-исторический архив — Москва), ф. ВУА, арх. ед. 1811, ч. 9 (микрофилм).

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Синица, В. И. Балканский вопрос во внешней политике России (1768—1774 г.). Минск, 1974 (Дис.), 100—106.

Въз възванието¹¹, разпространявано от Н. Каразин, по понятни причини ударението е поставено върху славяните, които се споменават на три пъти като най-надеждни съюзници на храброто руско воинство. Съставителите на документа не са пропуснали да отбележат и обстоятелството, че още преди да сформират свои държави балканските славяни са живеели на руска земя, сред същински братя по език и вяра. Така напомняйки за кръвното родство с русите, управляващите кръгове в Петербург подхранват мъждукащата сред българите идея за възкресяване на независимата им държава. Ала всичко това, според изричното подчертаване в документа, е могло да се осъществи само с руска подкрепа и под руско ръководство. Съвсем естествено по този тъй важен въпрос не е оставено място за никаква друга алтернатива, за никакви политически комбинации и други външни сили¹².

Едно сравнение между възванието на Екатерина II от 1769 г. и меморандума на Петър I от 1710 г. ще ни увери, че руската дипломация преодолява първоначалната инертност в изнамирането на най-добра формула за по-близко политическо общуване с поробените християни. Вместо най-общия и пряко неангажиран призив на Петър Велики към европейците да „изпълнят дълга си“ към страдащите „от поганско иго“ православни християни обръщението на императрицата носи някои белези на взаимнообвързващия международен документ. Сочейки точно и ясно задълженията на православните — да улесняват всячески похода на нейните войски и масово да се надигат на въоръжена борба срещу турците, в същото време тя обещава, че Русия с всички сили ще им оказва помощ за тяхното освобождение. Като ги покровителства, тя ще принуди турските власти да зачитат православната църква и християнския закон. „За нас ще бъде преголямо удоволствие да видим християнските области избавени от унижаващото робство и народите, ръководени от нас, да тръгнат по следите на своите прадеди, за което и занапред няма да откажем помощ с всички средства, осигурявайки им нашето покровителство и милост за запазване на изгодите, които те добият с храбър подвиг в тази наша война с вероломния неприятел.“

Проникната от силното желание да спечели на своя страна поробените, Екатерина II пожелава да им обясни дори и причините за руското военно нахлуване в Полша. „Отоманската порта с присъщата ѝ злоба спрямо нашата православна църква — пише тя — като видя старанията ни за утвърждаване в Полша на преимуществата на нашата вяра и закон, които бяха временно насилствено отнети, презря всички народни права и самата истина и водена само от жажда за мъст, с присъщото ѝ вероломство разруши склучения с нашата империя вечен мир и започна най-несправедливата и без всяка законна причина война срещу нас.“¹³

Избрала най-верния път, по който думите ѝ стигат до съзнанието на българите, в същото време Екатерина II се застрахова пред всяко неудобно за Русия тълкуване на полските събития. Обяснила по този начин причините за войната с Полша, в същото време тя си осигурява така необходимото единство сред балканските славяни, които все пак биха могли да открият в руската експанзия на запад освен религиозни мотиви и желание за политическо господство.

¹¹ Текстът на възванията, с които са били снабдени различните емисари, не се е различавал по същество. Обикновено се е подчертавала ролята на онези народи, сред които е предстояло те да бъдат разпространявани.

¹² АВПР (Архив внешней политики России — Москва), Ф. Сношения России с Турцией, оп. 8, д. 1867, л. 12—13.

¹³ Пак там.

Разпространил възванието в много български, а вероятно и сръбски области, подполк. Каразин се прехвърля на отвъдния дунавски бряг, где то получава поредната си задача — с помощта на трите хиляди бегълци (българи, сърби и гърци), преминали във Влахия и Молдавия по същото време, да организира най-големия доброволчески отряд за борба срещу турците¹⁴. По-късно отрядът се проявява особено много при превземането на Букурещ, где то турците понасят големи загуби. За жалост, тъкмо в разгара на военните действия, заболялият тежко Н. Каразин е пенсиониран и се оттегля в подареното му край Харков имение с 500 души крепостни селяни¹⁵.

Дейността на Н. Каразин и останалите руски емисари предизвиква най-различни размисли. Освен въпроса за тяхното пътуване из българските земи¹⁶, определен интерес будят и многобройните им съобщения за желанието на широките народни низини да се вдигнат на разностранна борба за своето освобождение и в полза на Русия. „Предприятието е било замислено не без основание за успех“ — отбелязва по този повод руският изследовател С. М. Соловьев. — „Каразин и неговите другари са говорили истината, когато са твърдели, че християните желаят да съборят тежкото ненавистно иго; но необходимо е било да се изучат с големи подробности и точност материалните и морални средства, с които те са разполагали. Както обикновено се случва, когато работите се обсъждат отдалеч, подробностите изчезват, сливат се, виждат се само общите контури — стремление към смъкване на тежкото варварско иго и т. н. И в резултат на тези най-общи черти делото се идеализира, явява се в розов цвят: стига да се появи руската помощ и народът ще приеме освободителите по братски, с отворени обятия, ще направи чудеса от храброст и ще принесе всевъзможни жертви за освобождението на отечеството.“¹⁷

Тези слова, писани не без ирония още в края на миналия век, звучат твърде актуално и днес, когато остарялата теза за „тъмните векове“ е коригирана като че ли доста оптимистично. Наистина „мъртви периоди“ в освободителните борби, както обичаха да се изразяват някои от историците, никога не е имало, или по-точно българите никога не са оставали равнодушни към робското си положение. Но да се характеризират десетилетията на XVIII в. като „преизпълнени с постоянен борчески огън“, „с остро чувство за обществена правда и воля за свобода“, а българите като хора, „които имат ясна националноосвободителна цел“, е вече доста превратно тълкуване на епохата¹⁸. Както се вижда от докладите на емисарите и преди всичко, както ще покаже ходът на освободителните борби по време на приближаващата

¹⁴ Снегаров, Ив. Цит. съч., с. 97.

¹⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1847, л. 161; д. 1866, л. 116—117. Усилията на Каразин да сформира по-тесен съюз между поробените балканици и Русия се доказват и от една грамота на владшкото болярство от 9.XII.1769 г. От нея става ясно, че „честният подполковник Назар Каразин“ е влязъл в близък контакт с изтъкнатите ръководители на румънското освободително движение Първул Кантакузин, Константин Крачулеску, Николай Дузеску, Папа Филипеску и др. (Виноградов, В. Н., Л. Е. Семенова, Некоторые вопросы отношений между Россией и Дунайскими княжествами в XVIII — начале XIX в. в свете материалов советских архивов. — Балканские исследования. Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XIX в. (Документы и исследования). М., 1982, 26—28).

¹⁶ Засага със значителна сигурност може да се твърди, че руски емисари са посещавали два български града — Несебър и Враца. Вж.: Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800—1812. С., 1979, 70—71; Грозданова, Е. Българите и руско-турските войни от втората половина на XVIII в. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, с. 360.

¹⁷ Соловьев, С. М. Цит. съч., т. 14, 377—378.

¹⁸ Цветкова, Б. Съпротивителни и освободителни борби на българския народ през XV—XVIII в. — ВИСб, 4, 1981, с. 99.

война, като маса поробените християни са тънели общо взето в невежество, изолация и почти пълно отсъствие на организиран политически живот. Пропадането на Средиземноморската експедиция в Морая, замислена като начало на широко бунтовно движение на Балканите и нищожното участие на българи в руските доброволчески батальони в Егейския флот (1771—1775) само потвърждават мнението, че липсата на добра организация и необходимите обективно материални предпоставки са осъдили предварително на неуспех замисленото въстание¹⁹. И у двете страни е бил налице горещ стремеж за задружни действия, но както русите, така и балканските християни (преди всичко гърци) са очаквали едни от други много повече, отколкото са позволявали обстоятелствата. Разбунтуваните рай са вярвали, че тяхната постъпка е достатъчен повод Русия да се намеси в турските дела и да ги освободи от робството. Обратно — осъществителите на експедицията са намирали, че откритата демонстрация на руско покровителство и подкрепа трябва да се превърне в сигнал за общо въстание против властта на султана.

Ала както и да тълкуваме Средиземноморската акция начело с граф. Ал. Орлов, в каквато и посока да дирим причините за нейния неуспех, то при всички случаи ще съзрем известна прибързаност от страна на руската дипломация. Обвинявана често, че през XIX в. върви по следите на събитията в годините на Екатерининото царуване, тя като че ли избързва понякога далеч пред тях. От това поведение на императрицата и нейните фаворити е била недоволна част от придворната знат. Според Н. И. Панин например Русия трябвало да насочи усилията си към сближаване с Прусия, Дания и Англия, а не да предприема рисковани дела на изток.

Съпоставяйки двете линии във външната политика на Русия по онова време, известната познавачка на описваните събития Е. И. Дружинина отбелязва: „Напротив, императрицата и нейните фаворити братя Орлови често са се ръководили от съображения за лична слава, с цел да укрепят на трона Екатерина II. В своята политика те нерядко са стигали до открит авантюризм.“²⁰

Твърде рано е още тук да оценяваме външнополитическия курс на амбициозната руска императрица. Ще се задоволим само да отбележим, че въпреки несполуката в Морая и съществуването на известен „авантюризм“ (от гледна точка на руските интереси) отношението ѝ към Османската империя се отразява общо взето благотворно върху политическата активност на подвластните балкански народи.

Несравнимо по-добре се развиват работите на Дунавския фронт. Далеч преди съсредоточаването на турските войски в областта „Нова Сърбия“, по-късно край градовете Яш, Фокшани, Кишинев, Букурещ и на други места са сформирани значително число доброволчески отреди, в които са се сражавали десетки българи²¹. В резултат на големите победи през първия етап на войната русите овладяват почти целия ляв дунавски бряг от Килия до Видин. В градовете-крепости Бендер, Акерман, Килия, Измаил, Браила и други временни гарнизони са настанени и много български доброволци, които системно предприемат разузнавателни акции отсам Дунав. Тяхната поява в

¹⁹ Боев, Р. Военно-историческое сотрудничество между балканскими народами и Россией в ходе русско-турецкой войны 1768—1774 г. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 122—123.

²⁰ Дружинина, Е. И. Ключюк-Кайнарджийский мир 1774 г. (Его подготовка и заключение). М., 1955, с. 87.

²¹ Петров, А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедерантами с 1769—1774 гг. Т. 1—4. СПб., 1866—1874; Семенова, И. В. Участие болгар в русско-турецких войнах XVIII в. — В: Балканский исторический сборник. Т. 2. Кишинев, 1970, 324—332; Румянцев, А. П. Документы. Т. 2. М., 1953; Брикнер, А. А. История Екатерины второй. Ч. 3. СПб., 1885, с. 189 и сл.

поробена България с настъпващите руски войски не е могла да доведе до известно политическо активизиране. Все по това време във Видин е направен неуспешен опит за една по-значителна въоръжена акция, а в някои черноморски градове български първенци и търговци закупуват и препращат в Русия и в дунавските княжества значителни количества храни и други стоки. С цел да си осигурят подкрепата на българите, русите изпращат в Подунавие новите емисари, в това число и известния сръбски архимандрит Дрекалович²². Ефектът обаче е бил незначителен. В много от фронтовите донесения с открито съжаление се съобщава, че голяма част от християнското и от мюсюлманското население се е укрило в горите и планините. Че цялата област между Дунав и Балкана, подхвърлена дълго преди това от турците на грабеж и тежки реквизиции, се е оказала твърде негостоприемна и мъчна за предвижване страна. Налага се главнокомандуваният на Първа армия П. А. Румянцев да се обърне към българи и турци с молба да останат по домовете си и „в тишина и мир“ да обработват плодородните си поля²³. „Пътят към Константинопол не е така широк и гладък, както понякога си го представяме“ — пише през тези дни генерал Румянцев на видния дипломат А. Обресков и тези негови слова прозвучават като упрек срещу прекаления експанзионизъм на Екатерина II²⁴.

В десетки сражения (особено във Влахия и Молдавия) с издръжливостта си и героизма си се отличават и някои български доброволци. Н. Каразин, кап. Болта, кап. П. Недялков и др. са наградени с военни руски отличия. Макар и на изолирани места, от българските земи към руската армия се отправят и някои малки въоръжени групи²⁵. Освен имената на 34-мата българи, екзекутирани във Видин най-вероятно за тежко политическо провинение, са известни още няколко български първенци от Несебър, които с риск за живота си събират и предават на русите големи количества жито, ориз, тютюн и други продукти — Константин Желев, владиката Макарий, Стефан Велчев, Хаджи Васил, Панайот Мойов и др.²⁶

Не бива да се преувеличава и ефектът от участието им в някои доброволчески формирования, а още повече това да се обяснява само с нарасналото им национално самосъзнание. Една макар и малка част от доброволците се насочват към Дунавската армия, ръководени от комерчески съображения, а други — направо за грабеж. Много често те следват заповедите на своите командири само при вида на приближаващата се плячка и когато тя се е отдалечавала или въобще дълго е отсъствувала от сивото войнишко ежедневие те сами напускат войските и се разпръскват в различни посоки²⁷.

По-съществена полза от участието на българите във войната русите имат тогава, когато доброволците са използвани като преводачи и водачи на руските военни части. В преките сражения срещу турските войски, та дори и в

²² Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през XV—XVIII в. С., 1971, с. 63 и сл.; Турски извори за айдутството и арамейството во Македония (1725—1775). Т. 4. Скопие, 1979, 198—208; Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 547—560; Грозданова, Е. Цит. съч., с. 362; Генов, Ц. Цит. съч., 80—83; Румянцев, А. П. Документы, Т. 2, с. 765.

²³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1955, л. 29—31.

²⁴ АВПР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1716, 1773, л. 118.

²⁵ ЦГИА (Центральный государственный исторический архив — Ленинград), ф., д. 916, л. 224.

²⁶ Гандев, Хр. Цит. съч., 547—562; Грозданова, Ел. Цит. съч., 361—363.

²⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1868, л. 137; Петров, А. Н. Цит. съч., Т. 1, с. 144; Хиони, А. И. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета, последняя четверть XVIII — первая четверть XIX вв., Одесса, 1974, с. 13.

действията на спомагателните военни части, русите трябва да разчитат в повечето случаи само на своите сили.

Така, преодолявайки огромни несгоди и с цената на тежки жертви, на 21 юли 1774 г. русите успяват да постигнат сключването на знаменития Кючук-Кайнарджийски договор. Едва ли до този момент някой в Петербург е вярвал, че турците ще отстъпят толкова много от своите позиции. За пръв път от четири столетия на насам султанът загубва територия, населявана от мюсюлмани — Кримското ханство, което дълги години е било непреодолима преграда пред руските домогвания към топло море²⁸.

В същото време руските търговски кораби получават правото на свободно плаване през Проливите и всички морета, миещи бреговете на турските владения. Сега откошелният страх на европейските държави за превръщането на Русия в средиземноморска сила приема реални очертания. Петербург получава същите капитулационни права, каквито са имали преди това Англия и Франция. Наред с техните пратеници руският двор получава правото да изпраща свои консули във всички градове, намиращи се под властта на султана²⁹.

С особено раздразнение Високата порта посреща ония клаузи от договора, по силата на които Русия има правото да се намесва в съдбата на поробените християнски народи — да закриля християнската църква, да дава подслон на достигнали до нейните владения балкански бегълци, както и да се застъпва за имуществото, честта и живота на хилядите доброволци в руската армия, останали след войната по родните си места³⁰.

Чудно ли е тогава защо името Кючук-Кайнарджа събира като във фокус погледите на много заинтересувани страни? Макар и неотбелязано върху европейските карти, само за няколко седмици, малкото българско село се превръща в символ на нова епоха в международните общувания. То се извисява не само като завършек на една дълговременна и драматична война, а като ярко начало на продължилото едно столетие османско крушение.

Изменил радикално съотношението на силите в Черноморския басейн, мирът поставя като задача на деня подялбата на Османската империя. От този момент насетне съдбата на нейните балкански владения окончателно преминава в ръцете на европейските правителства и преди всичко в ръцете на Русия. По този начин в доскоро непознатото силистренско село завършват родилните мъки на пулсиращия вече Източен въпрос. Наистина с този термин той ще бъде назован значително по-късно (на международната конференция във Верона през 1822 г.), но основните му проблеми, ангажирали десетилетия наред вниманието на великите сили, на Турция и балканските народи, се открояват за пръв път отчетливо по страниците на мирния договор от 1774 г.

Тълкуването на този важен документ ще бъде непълно, ако не споменем за още един знаменателен факт — в Кючук-Кайнарджа руското покровителство над балканските християни се превръща в окончателно оформена политическа система, в установен начин за действие, насочен по същество срещу Турция и същевременно за подсилване на руското присъствие в Европейския Югоизток. Що се отнася до идеологическата доктрина, чрез която русите е трябвало да прикрият своите намерения, то добрият случай сам я е предлагал — източното православие.

²⁸ Дружинина, Е. И. 200-летие Кючук-Кайнарджийского договора. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, с. 90.

²⁹ Достян, И. С. Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 г. в политике России на Балканах конца XVIII и XIX вв. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 99—100.

³⁰ Пак там, с. 98.

Руските замисли не са били тайна за Високата порта. Там са си давали ясна сметка, че обявяването на Кримския суверенитет е само етап от руската експанзия по отношение на Турция. Та нали още преди откритото заграбване на Кримското ханство (1783) Екатерина II разработва своя „гръцки проект“ за европейските владения на султана. Получил доста противоречиви оценки в науката — от „химерични замисли за разрушение на Турската империя“ в съветската историография до западноевропейското гледище, че с него Русия „се стреми да завладее Турската империя на части“, „Проектът“ и днес привлича вниманието на изследователите³¹.

Както е известно, този важен документ съставлява същината на руско-австрийския отбранителен договор, сключен през 1781 г. в необичайна за тогавашните международни норми форма — в ръкописна прелиска между Екатерина II и Йосиф II (1780—1790). Намерението на руската императрица да използва „Проекта“ за дипломатическа игра, която ще неутрализира Запада и ще възпре Турция да обяви война на Русия, когато започват решителните действия по присъединяването на Крим, се приема и днес за главна цел на тогавашната руска външнополитическа стратегия³². Но заедно с това тази стъпка на руската дипломатия е преследвала и друга задача — как точно ще стане разпределението на „турското наследство“, ако все пак Високата порта се осмели да обяви война на Русия. И тук именно е прокарана идеята за двата варианта, т. е. как ще се постъпи с Турция при частичен или при пълен разгром на нейните войски. Какво ще получат действителните и потенциални съюзници на Русия и Австрия след това поражение и т. н.³³

При първия вариант във владение на руската корона е трябвало да преминат земите между Буг и Днестър и два острова в Средиземно море, австрийците са щели да получат земи от Влахия, Сърбия, Венецианска Далмация и др., а за Франция (като потенциален съюзник) се е определял Египет. От земите на Молдавия, Влахия и Бесарабия се е проектирала „независима област (Дакия)“, която е трябвало да се ръководи от владетел, назначен от руския двор, или някоя друга православна личност, посочена от договарящите се страни. Като кандидатура номер едно мнозина съвременници са сочели тогавашния фаворит на Екатерина II княз Г. А. Потемкин³⁴.

При втория вариант, който обикновено се разглежда като „утопия от начало до край“, се е проектирало, подобно на Дакия, в балканските земи на юг от Дунав да бъде образувана „Гръцка империя“, начело с внука на Екатерина II — Константин. Няма съмнение, че авторите на „Проекта“ са замисляли тази империя като независима само по форма, а фактически, както и Дакия — изцяло ръководена от Русия³⁵. Този вариант е особено важен за нас, тъй като българите са се включвали в проектираната Гръцка империя, без да им е определена никаква роля в етническо и политическо отношение. Изобщо основната идея на „гръцкия проект“ — образуване на буферни балкански държави, които да възпират западноевропейската експанзия на

³¹ Маркова, О. П. О происхождении так называемого „Греческого проекта“. — В: История СССР. Т. 4. М., 1958, 52—78.

³² Маркова, О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1966, 239—242; Гросул, Г. С. Дунайские княжества в русско-турецких дипломатических взаимоотношениях (1783—1787 гг.). — В: Балканский исторический сборник. Т. 3. Кишинев, 1973, с. 273.

³³ Пълният текст на „Гръцкия проект“ е публикуван у Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. II. Трактаты с Австрией 1772—1808 гг. СПб., 1875, 107—118.

³⁴ Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI—XIX вв. Критическая оценка и будущие задачи). М., 1896, с. 210.

³⁵ Гросул, Г. С. Цит. съч., с. 274; Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в. С., 1980, с. 30.

югоизток, свидетелствува, че царското правителство се е стремяло да превърне тези области в зона на изключително руско влияние³⁶. (Впрочем подобни цели то преследва и през 60-те години на XIX в. с проекта за Сръбско-българско царство). А това недвусмислено свидетелствува, че не всичко в „Проекта“ трябва да се оценява само като „дипломатическа игра“ без реално покритие и каквато и да е историческа перспектива.

Разгледан в подобна светлина, „гръцкият проект“ дава възможност за още едно важно заключение: в съществуващата конкретна историческа обстановка българският въпрос стои изцяло вън от политическата стратегия на Русия. Българите са смятани най-често като народ, „изповядващ гръцка религия“ и за тях не е отделено никакво място в документа. А като добавим и обстоятелството, че през XVIII в. религиозното чувство се покрива или поточно замества изцяло чувството за националност, то налице е една реална, но във всеки случай неблагоприятна за нас тенденция, преодоляването на която е изисквало много време и усилия.

В подкрепа на току-що направените разсъждения нека напомним още едно обстоятелство: тактическата задача на „гръцкият проект“ за още по-близкото привличане на гърците в предстоящата война с Турция. Екатерина II и нейните най-близки съветници са разбирали отлично, че засега трябва да насочат своите погледи към истински осъществима цел — Влахия и Молдавия. А както е известно, там фанариотите са имали огромно влияние. Обещанието не само за църковна, а и за политическа власт на Балканите ги е правилно надеждни съюзници и активни привърженици на руската идея. Използвайки своята църковно-религиозна мрежа, гърците са се заели трескаво да прокламират идеите на Екатерина II не само сред своите сънародници, но и сред поробените славянски народи.

По този начин още в началото на следващата Екатерининска война (1787—1791) притокът на балкански доброволци в руската армия нараства чувствително. Използвайки този поток в навечерието на войната, руските военни власти сформират десетки нови доброволчески отреди — Новосръбски, Български, Оливиполски, Черносръбски и т. н. Както и преди, техният национален състав е твърде пъстр — власи, молдовани, сърби, гърци, българи и т. н.³⁷ И сега по-голямата част от офицерския състав на доброволците произхожда от гръцка и по-рядко от сръбска и румънска народност. Все пак в някои документи се съобщават и имена на българи, принадлежащи към нисшия командирски състав: кап. Димо Русович, кап. Танас Велкович, кап. Димитър Ручи, капитаните Христо, Мирко, Неделко и др.³⁸ Всички те се прославят в боевете по превземането на крепостите Очаков, Фокшани, Измаил, в кръвополитното сражение при р. Римник и на още много места. В специален отчет за победата при р. Римник бележитият руски пълководец А. В. Суворов на няколко места подчертава мъжеството на 1500-те доброволци, между които има и доста българи³⁹.

Подбудите, довели българските участници в доброволческите формирования, и този път са същите, както по времето на първата Екатерининска война — желание да отмъстят на вековния поробител, а понякога — стремеж

³⁶ Гросул, Г. С. Цит. съч., с. 275.

³⁷ Титоров, И. Българите в Бесарабия. С., 1903, с. 16 и сл.; Туренко, А. Исторические записки о войске Черноморском. Киев, 1887, с. 4; Румянцев, П. А. Документы. Т. 3. М., 1959, с. 216; Суворов, А. В. Документы. Т. 2. М., 1951, 478—480; Семенова, И. В. Цит. съч., 340—350 и цит. лит.

³⁸ Семенова, И. В. Цит. съч., с. 62, 348—349; Велики, К. Браилските бунтове (1841—1843). С., 1975, 18—20.

³⁹ Суворов, А. В. Документы, т. 2, с. 280.

към материални придобивки. Трябва да добавим обаче, че притокът на българи — доброволци от южноруските губернии намалява чувствително. Разочаровани от неплодородните земи, от тежките задължения (наред с малкото привилегии) в полувоенните поселения, много заселници правят опит да се върнат в родината си. Според историческите свидетелства една малка част успява, но повечето са залавяни и изпращани да служат години наред в редовните военни части. Не са редки случаите, когато заселниците са откарвани на стотици километри навътре в страната, за да бъдат далеч от фронтната линия, т. е. далеч от изкушението да предприемат нови опити за връщане в родината⁴⁰.

Все пак, колкото и малка да е била помощта на българите от Новоросийския край, тя по достойнство е оценена от руското командване. В Бугския казашки полк, наброяващ около 500 души, се сражават доста българи от с. Олшанка и други полувоенни поселения. В тази война, наред с отделни преселници, се проявяват и цели фамилии — Катанчеви, Малакови, Стойкови и др. Немалко български преселници служат в обозите и в други помощни части, но поради тежката зима дават доста жертви край Очаков и Измаил. Описвайки тези тежки години на войната, летописецът на българското с. Олшанка завършва: „Зимата тогава е била толкова тежка, а снегът така дебел, че и до днес сред народа е останало прозвището „очаковска зима“. Много от доброволците, скитайки по безкрайната залежена степ, са пропадали безследно, а други едва-едва са намирали где да се подслонят, тъй като къщите не се виждали от сняг и хората са се оправяли по лая на кучетата, по петлите или по тънките струйки дим“⁴¹.

Не е била по-добра съдбата и на участниците в т. нар. Свободен корпус, който се сражава в съюзната на Русия австрийска армия — в района Ниш—Белград. След сключването на Свищовския сепаративен мир (1791) доброволците, командувани от сърбина Коча Анжелкович, са „помолени“ да се върнат по домовете си и когато отказват да сторят това, за да ги разпръснат, австрийците използват срещу тях оръжие. Този враждебен акт за последен път убеждава подвластните славяни, че въпреки всичко в усилията си за национално избавление ще трябва да очакват помощ преди всичко от Русия — най-непримиримият и последователен султански противник⁴².

Големите поражения, понесени от Турция по фронтите, заплашват с военен разгром и с нови тежки политически последствия. Ето защо Високата порта побързва със своите предложения за мир. Към подобна стъпка тя е била тласкана и от Англия и Прусия, които се страхуват от прекомерни руски искания. От своя страна царското правителство поглежда благосклонно на турските предложения, тъй като управляващите кръгове не без основание са почувствували в революционна Франция надигация се от Запад несравнимо по-силен неприятел. Този факт, наред с англо-пруските внушения, кара руското правителство да прояви при сключването на Яшкия мир (1792) умереност, която изненадва дори турски представители. За граница между Русия и Турция е призната р. Днестър, а Влахия и Молдавия остават под управлението на султана с тази забележка, че населението ще се ползува от предвидените в Кючук-Кайнарджа облекчения. Всъщност последната руско-

⁴⁰ Летопись, II. Первый период существования Ольшанского прихода от переселения прихожан-болгар из Турции в Россию — до начала нынешнего столетия (с 1773 до 1800 годов). — В: Материалы для оценки земли Херсонской губернии. Т. 2. Херсон, 1886, с. 291.

⁴¹ Пак там, с. 294.

⁴² Дойнов, Ст. Българската общественост и Руско-турската освободителна война (1877—1878). С., 1978, с. 18.

турска война налага на Турция стриктното изпълнение на сключения през 1774 г. мирен договор. В това трябва да подирим преди всичко значението на победоносната война за бъдещите освободителни борби на балканските народи, за тяхното политическо активизиране и за обединяването им под егидата на руския монарх.

В същото време събитията, свързани с двете Екатеринински войни, налагат на Русия известно съобразяване с исканията на подвластните християнски народи. В резултат на всичко това се изменят и непосредствените руски задачи на Балканите, сферите на засилено руско присъствие, активност и т. н. В бъдеще руският царизъм ще разширява зоните на своите „жизнени интереси“, ще се намесва ту в една, ту в друга област на Европейския югоизток, но през 70—90-те години на XVIII в. неговите интереси са съсредоточени преди всичко към дунавските княжества, югозападните краища на полуострова и островите в Егейско море⁴³.

Косвено потвърждение на тази външнополитическа линия намираме и при опита да се открие руско консулство във Варна. Постоянно нарастващото военно-стратегическо и икономическо значение на града⁴⁴ е достатъчно основание, щото Русия, възползувайки се от чл. 11 на Кючук-Кайнарджийския договор, да поиска за това разрешението на Високата порта. Докато се чака турският отговор, със специален императорски указ от 31 август 1784 г. за пръв руски консул е назначен майор Георги Милкович⁴⁵. Сърбин по произход, той служи дълго време в Черносръбския хусарски полк „Нова Сърбия“ и заедно с него взема участие в последната руско-турска война и присъединяването на Кримското ханство. Добрите му делови качества и отличното познаване на турски, български и гръцки език налагат кандидатурата му сравнително лесно с всички изгледи той да се справи добре с нелеката задача.

Въпреки бавенето на турския отговор, е наредено всички материали, изпращани до дипломатическите агентства в Турция, да получава и „консултът във Варна Г. Милкович“. По едно време дори той пристига в Цариград, где то руският посланик Я. И. Булгаков подновява пред турските власти молбата за откриване във Варна на руско консулство⁴⁶. Недостатъчно настойчивите руски искания обаче окуражават Портата да отхвърли руската идея. През октомври 1786 г., т. е. три години след първоначалните сондажи, великият везир Юсуф паша подписва известие до вицекапцлера граф И. А. Остерман, с което се съобщава, че поради невъзможност да се „осигури безопасността на госп. Милкович“, Високата порта настоятелно умолява руския император консулство във Варна да не се открива. Няма сведения дали този „аргумент“ е убедил руската страна, но идеята за създаване на консулска служба във Варна е изоставена за няколко десетилетия.

По същото време, следвайки твърдо своите външнополитически интереси, руското правителство успява след продължителни увещания, приемали често формата на истинска дипломатическа борба, да открие консулства в Крит, Хиос, Родос, Самос, Химара, Евбея, Санторино, Негропонт, Бейрут, Дамаск, Смирна, Солун и други места в Пелопонес и Архипелага⁴⁷.

⁴³ Достян, И. С. Цит. съч., с. 101.

⁴⁴ Паскалева, В. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. — В: Сб. П. Хилendarски и неговата епоха (1762—1962). С., 1962, с. 87 и сл.

⁴⁵ АВГР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1944, л. 16.

⁴⁶ Пак там, д. 1033, л. 7; Тонев, В. Руското консулство във Варна и новобългарското образование. — В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 549.

⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. СПб., 1830, с. 447.

Разгледани върху картата на Балканите, новооткритите консулски служби показват убедително посоката на руските интереси и предпочитаните от Петербург позиции в тази част на Европа.

Това важно обстоятелство (наред с редица други причини) още веднъж демонстрирало дезангажираността на Русия към българите и нейните подинамични връзки с другите балкански народи и на първо място — с гърците. Освен традиционните обществено-политически и културни връзки между руси и гърци това се дължи и на важната роля, която гръцката буржоазия през XVIII в. играе в икономическите и политическите отношения между Русия и Турция. Успоредно с разширяването на южноруската търговия по Черно и Средиземно море, с откриването на Босфора и Дарданелите за свободно корабоплаване, с установяването на по-тесни политически връзки между Петербург и балканските народи нараства стопанската и политическа активност на гърците⁴⁸. По-издигнати в икономическо, политическо и културно отношение, много от тях намират добро поприще за изява на своите търговски, военни, дипломатически, флотоводски и други способности. Още до сключването на Кючук-Кайнарджийския мир доста гърци вършат различни услуги на руската цариградска дипломатическа мисия, ала след подписването на договора дейността им в тази насока приема огромни за времето си мащаби.

В Албания и по островите на Егейско море, в самата турска столица и на още много места като руски консули са назначени десетки гърци. Заедно с много драгомани (преводачи) на руска служба, с капитаните на клефти и арматоли и накрая със стотиците гръцки аристократи и фанариоти те съставляват мощна сила, чрез която упражняват влияние върху Русия и нейните външнополитически начертания⁴⁹.

За активизиране на руско-гръцките отношения в края на XVIII в. допринася и по-нататъшното разгръщане на елинофилството. Идейните движения по това време, които имат своите дълбоки корени в Древна Гърция и Рим, се разпространяват и в Русия. Забравената през Средновековието антична култура бързо се възражда, пчелейки все нови привърженици. Мнозина европейски учени и политици виждат в съвременните гърци (гърците на XVIII в.) потомци на стария и високоорганизиран античен свят, хора, на които трябва да се помогне за възкресяване на гръцката държавност. Привлечени от античните образци за демократично устройство, велики френски мислители (в това число и Волтер) се обявяват за изгонването на турците от Европа и приветствуват горещо победоносните войни на Екатерина II⁵⁰.

Разбира се, когато говорим за развитието на елинофилските тенденции сред руския политически и културен елит, непременно трябва да добавим, че тук те се разгръщат в специфична форма и сред допълнителни стимули и имат различни, дори противоречиви социално-политически обусловености⁵¹.

Своите амбициозни планове в това направление Екатерина II демонстрира открито и предизвикателно. В Петербург отваря врати специално училище за децата на богатите гърци-емигранти, а наследниците на Павел I (1796—1801) демонстративно са кръстени с най-популярните гръцки имена —

⁴⁸ Паскалева, В. Цит. съч., с. 89.

⁴⁹ Арш, Г. Л. О русской системе „покровительства“ и о некоторых ее социально-экономических и политических последствиях для населения Балкан (конец XVII — начало XIX вв.). — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 111—113; Маркова, О. П. О происхождении... 70—71; Достян, И. С. Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов. М., 1980, 8—9.

⁵⁰ Соловьев, С. М. Цит. съч., Т. 25—26, с. 491.

⁵¹ Достян, И. С. Русская общественная мысль..., с. 9.

Александър, Константин и Елена. Фелдмаршал Г. А. Потемкин измисля всевъзможни прояви, утвърждаващи култа към всичко гръцко. В двореца са поставяни често гръцки пиеси, в облеклото започват да се срещат все по-често мотиви от някогашната аристократична гръцка мода. А когато през 1787 г. императрицата посещава Севастопол, върху специална арка е възможно да се прочете многозначителният надпис: „Пътят към Византия“⁵².

Тълкуван в такава насока, „гръцкият проект“, за който вече стана дума, може да се разглежда като проявление на горещото руско елинофилство. „Ако се абстрахираме от външнополитическите цели на „гръцкия проект“ — пише И. С. Достян —, може да се види, че Екатерина II се е стремяла към създаването на източна гръцка империя, предавайки на забравата задачата за възраждането на южнославянските държави. Това не е означавало, че в Петербург не са знаели за съществуването на етнически различия между султанските поданици, за тяхната историческа традиция в държавната самостоятелност, но на всичко това не е било отдавано никакво значение при проектирането на държавно преустройство на Балканите. Главната цел на това преустройство е била замената на отживялата времето си Османска империя с християнска гръцка държава.“⁵³

Този изключително важен момент във външнополитическата стратегия на Русия (заедно с редица още предпоставки) тласка българското освободително движение в руслото на бавно и мъчително развитие; оставя го без така необходимия външен подтик, който при все още огромните османски сили и закъснялото Възраждане, има решаващо значение за успеха на всяко политическо начинание. Все по същите причини българите са лишени и от онзи елит сред балканската емиграция в Русия, с който разполагат гърци (отново на първо място), румъни, сърби и т. н.⁵⁴ Фамилии като Бицили, Ипсиланти, Каподистрия, Булгарис, Теотоксис, митрополитите Игнатий, Леонтий и др. получават дворянски права и правят блестящи кариери в политическия, икономическия и духовния живот на Руската империя. Поскромни, ала също така осезаеми резултати в това отношение постигат редица румънски и сръбски фамилии: Струдза, Росети — Розновану, Зорич, Милорадович, Войнович и др.⁵⁵

Много техни представители поддържат непрекъсната връзка със своята родина и имат винаги точна представа за нейните национални стремления. Големи патриоти, по най-различни начини те упражняват влияние върху руското общество и формират все по-дълбок и траен интерес към делата на своите поробени сънародници. Нещо повече — високите постове, които заемат в руската държавна йерархия, им дават възможност дори да влияят при вземането на едно или друго важно решение, засягащо съдбата на балканските християни. Разбира се, в подобни случаи на първо място са поставяни руските императорски интереси, но, както се уверихме по-горе, в този исторически момент и те стоят встрани от българските тежнения.

В такава неблагоприятна обстановка някои български преселници в княжествата и южноруските области мълчаливо приемат да бъдат назовавани със сръбски, румънски, руски и гръцки имена. Изкуствената етническа симбиоза, която започва да се усеща в много руски и румънски области (Одеса, Киев, Кишинев, Яш, Букурещ и др.), им дава известно предимство в

⁵² Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Отоманская империя в начале XIX века. М., 1947, с. 67.

⁵³ Достян, И. С. Русская общественная мысль. . . , с. 10.

⁵⁴ Арш, Г. Л. И. Каподистрия и греческое национально-освободительное движение 1809—1822. М., 1972, 6—14; Достян, И. С. Русская общественная мысль. . . , 11—12.

⁵⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, арх. ед. 1811, с. 9 (микрофилм).

икономическия и духовния живот. Там, където пък не съществуват условия за подобен симбионт, по-заможните българи търсят всевъзможни начини да застанат под флага на по-известните народности: чуждо покровителство, брак, та дори и открито отричане от рода на своите деди. Примерите за това се много (трудно бихме изброили дори част от тях), ала за времето, което задържа вниманието ни, твърде типичен е случаят със софийската фамилия Караджа, намерила убежище в Русия още през управлението на Петър Велики. Дядото Григорий, синът Александър и внукът Назар запазват своята народност, като приемат за фамилно име по-удобния за руската езикова артикулация изказ Каразин вместо Караджа⁵⁶. Синът на Н. Каразин (известният Екатеринински емисар) Василий обаче заради по-големи държавни облаги скъсва с българския род и в качеството си на императорски сътрудник по образованието (той е един от основателите на Харковския университет) започва да се назовава сам малорусин⁵⁷.

Ще бъде неправилно обаче да смятаме, че двете Екатеринински войни минават без всякакво позитивно отражение в българския политически живот, че както и преди това българите остават общо взето сива и апатична в политическо отношение социална маса⁵⁸.

Както се уверихме, настъпателната руска политика предизвиква известно раздвижване не само сред емиграцията, а и сред българите от вътрешността на страната. Ниското национално самосъзнание и политическа зрялост, ведно с отсъствието на елементарна организация и програма за действие, им попречат да поставят пред воюващите страни свои национални искания. Но въпреки това Екатерининските войни имат определено значение за бавното активизиране на освободителното дело. Укрепва самочувствието на участниците в доброволческите отреди, на хилядите българи, станали свидетели на безредното турско отстъпление от бойното поле. Не на последно място войните се оказват бойна школа за стотици родолюбци. Мнозина от тях ще насочат по-късно своите усилия към руската армия и в следващите военни сблъсъци с Турция ще сформирват нови отряди в тила на общия неприятел. Но още отсега признателният народ започва да ги назовава с новото прозвище „капитан“. Този термин, заимстван от гръцкото освободително движение, но утвърдил се във връзка с победоносните походи на Русия, отбелязва известен напредък в българското политическо мислене. За разлика от старите хайдушки войводи, капитани са се наричали онези народни дейци, които са участвували в руско-турските войни, личности със сравнително по-широк политически кръгзор, докоснали се до руските военни достойнства⁵⁹.

Погледнато в историческа перспектива, макар и твърде анемично, раздвижването на българите от края на XVIII в. все пак е указание за нарастваща политическа съзнателност на все по-широки среди от обществото, за задълбочаване на по-целенасочените освободителни тежнения.

Утвърждаването на тези тенденции в освободителното движение получава нов, още по-силен тласък по време на феодалните размирици.

⁵⁶ Русский биографический словарь. Т. 8. СПб., 1896, с. 486.

⁵⁷ Чужди пътители за Балканите. Френски пътители за Балканите XV—XVIII в. Състав. и ред. Б. Цветкова. С., 1975, с. 427.

⁵⁸ Дойнов, Ст. Българската общественост. . . , с. 16.

⁵⁹ Мутафчиева, В. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. П. Хилендарски и неговата епоха. . . , с. 208; Явашов, Ан. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Ч. 1. С., 1930, 96—97; Иванов, Ат. Черти из живота и записки на Ат. Иванов. Пловдив, 1896, с. 4; Арnaudов, М. Из миналото на Котел. — ГСУ, 27, 1930, 3—86; Стойчев, Д. Тетевен в миналото и днес. С., 1924, 19—31; Милев, Н. Фактори на Българското възраждане. — В: Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов. С., 1920, с. 149 и цит. лит.

Сравнително бързото ориентиране на поробените в изключително сложната обстановка, доброто им въоръжаване и укрепване на селищата (с позволенията на централната власт) потвърждават направената констатация. На много места големи кърджалийски групи, с чиито предводители унизително преговарят бейове и паши, отстъпват пред организирания отпор на българите. В Разград, Стара Загора, Котел, Елена, Тетевен, в десетки родопски селища и т. н. борбата срещу разбойническите банди приема твърде големи мащаби. На много места тя е организирана от българските общини, от отделни народни ръководители, които скоро се налагат и като политически водачи на възраждащия се народ⁶⁰. Непознатото доскоро чувство за политическа еманципация с господстващата турска народност разбужда нови социални пластове; укрепва вярата в собствените сили на безправния народ.

Разгърнали се като особена форма на освободително движение, борбите срещу кърджалийството биха имали несъмнено по-голям успех и най-важно — биха спомогнали за прерастването на все още неоформените освободителни идеи в една що-годе цялостна политическа концепция, ако вътрешните социални процеси бяха намерили подкрепа отвън. За съжаление, след подписването на Яшкия мирен договор руските интереси диктуват необходимостта от по-тесен съюз с Турция.

И двете империи изпитват неприязнени чувства към революционна Франция. Но докато още от самото начало на бурните промени в Париж русите заемат подчертано отрицателна позиция, граничеща с истински страх от революционните преобразувания, то в Цариград част от управляващите показват нескрито своите симпатии към един своеобразен турско-френско-полски съюз. Инспириран от енергичния френски представител в Цариград М. Декорш, „съюзът“ просъществува доста оптимистично до италианския поход на Наполеон Бонапарт, когато френските революционни армии приближават плътнo поробените балкански провинции (1797). Появата на французите сякаш била знак за бързата преориентация на политиците край Босфора в посока на един по-тесен турско-руски съюз⁶¹.

За новия султан Селим III (1789—1807) и неговите най-близки поддържници става все по-видно, че само едно по-близко приятелство с руския двор ще им позволи да завършат широкото реформаторско движение и да не позволят на „френската зараза“ да се разпространи сред поробените народи. По този повод през лятото на 1797 г. посланикът в Цариград В. П. Кочубей пише на С. Р. Воронцов в Лондон, че „страхът на турците от разпространението на републиканския дух сред християните“ трябва да се използва на всяка цена за руската кауза. Малко по-късно с чувство на задоволство той уведомява отново своя колега, че много турски управители на области са получили специални съобщения да не смятат повече французите за верни турски приятели⁶².

В така създалата се обстановка руското правителство пристъпва към енергични действия за създаването на един близък съюз със султана. На заседание на Коронния съвет е взето решение да се действа по всички възможни начини за омиротворяване на разбунтуваните от кърджалиите области⁶³. Руските дипломатически представители в Турция, дунавските

⁶⁰ Паскалева, В. За дейността на полските якобинци в Турция (1794—1797). — В: Сб. в памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху българското възрождане. С., 1974, 587—599.

⁶¹ Сборник русского исторического общества (Сб. РИО). Архив князя С. Р. Воронцова. кн. XIV. СПб., с. 45, 84.

⁶² АВПР, ф. Главный архив, 1—9, 1801, д. 4, л. 2—3; пак там, ф. Сношения России с Турцией, 1798, д. 871, л. 39; пак там, 1799, д. 278, л. 113—116; ф. Канцелярия, 1801, д. 2218, л. 3—4.

⁶³ Миллер, А. Ф. Цит. съч., с. 116.

княжества и Сърбия (В. П. Кочубей, а след него В. С. Томара, К. К. Родофиникин, Л. Кирико, И. Малиновски и др.) получават инструкции да следят отблизо промените на Балканите и преди всичко в българските земи, гдето феодалният отцепник О. Пазвантоглу е влязъл в преговори с представители на революционна Франция. Неговите замисли (същевременно замисли и на френското правителство) да заеме турския престол с помощта на Наполеон са посрещнати крайно враждебно от страна на русите. Нещо повече — през 1801 г. В. С. Томара предлага на турския външен министър да бъде допуснат в България специален руски военен корпус, който бързо да смаже „Видинския метеж“⁶⁴.

Въпреки благовидния отказ на Цариград, година по-късно, руският дипломат повтаря предложението си и открито заявява, че ако вълненията в България и Румелия, които са от полза само за Франция, продължат, то Русия е склонна да прибегне към открита военна интервенция⁶⁵.

Колкото и парадоксално да звучи, откритото руско вмешателство във вътрешните работи на Портата в никой случай не означава проява на агресивност спрямо Турция. Напротив, новият император Александър I (1801—1825) (както и предходникът му Павел I) се стреми искрено към омиротворяване на обхванатата от феодална анархия Османска империя. С руска подкрепа и посредничество отношенията между Цариград и двете дунавски княжества се подобряват съществено. Благодарение на това, силният русенски аянин Исмаил Тръстениклиоглу установява близки отношения с Портата и прави доста много за смазване на кърджалийските метежи⁶⁶.

Наистина понякога не особено тактичните руски предложения провокират франкофилски настроените управляващи кръгове в Турция, карат мнозина колебаещи се политици да виждат в необичайната петербургска „загриженост“ желание за превръщане на султанските владения в „руски протекторат“. Както и да постъпват противниците на руско-турския съюз обаче, както и умело да плетат паяжините на своята двулична политика френските дипломати, привържениците на идеята за по-тясно разбирателство с Петербург разполагат с неопровержим документ — преди всичко съюзът с Русия създавал благоприятна външнополитическа обстановка за провеждане на жизненоважните за империята реформи. Ето защо, въпреки наличието на противодействие, през 1805 г. (шест години след подписването на последния мирен договор) е сключен нов съюз между двете страни, който по същество гарантира на Турция така необходимото спокойствие на най-уязвимия участък от нейните граници⁶⁷.

Така че руската политика през последните 5—6 години на XVIII и началото на XIX в. не само че не допринася с нищо за активизиране на освободителните борби сред българите, но в известен смисъл сковава политическите им усилия. Докато в районите на Източното Средиземноморие след блестящата експедиция (1798—1800) на адмирал Ф. Ф. Ушаков е завършено създаването на „Република на седемте свободни острова“ (фактически първата свободна гръцка държава), руските интереси налагат умиротворяване на българските земи⁶⁸. В един момент, когато чрез Триест и други градове-пристанища русите не престават да изпращат материална

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ АВПР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1317, л. 37—38.

⁶⁶ Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980, с. 36.

⁶⁷ Миллер, А. Ф. Цит. съч., с. 116.

⁶⁸ Арш, Г. Л. Русско-албанские связи в период русско-турецкой войны, 1787—1791 гг. — Исторические записки, 63, 1958, с. 27; Семенова, И. Г. Русско-молдавское боевое содружество (1787—1791 гг.). Кишинев, 1968, 142—170.

подкрепа за гърци, черногорци, сърби и т. н., българите са принудени да се справят сами с разбойническите нападения на кърджалиите и всевъзможните тежки задължения към централната власт. На голям руски интерес се радват и двете дунавски княжества, где то бившите арнаутски отряди, командувани най-често от руски офицери, постепенно прерастват в надеждна местна военна сила⁶⁹.

Така феодалните размирици, въпреки видимото им политическо и психологическо отражение, както и предхождащите ги събития, не могат да изтръгнат широките народни маси от вековната политическа инертност. Както вече бе отбелязано, исканията на българите по онова време намират израз в доста мъглявия стремеж за изравняване с господстващата турска народност и в този смисъл ярко демонстрират все още началната слабост на националноосвободителното дело. Възпирано от бавното и мъчително развитие на възрожденските процеси, от все още несравнимо по-големите военни възможности на Османската империя и дезангажираността на Русия (в сравнение с борбите на другите балкански народи), то прави едва забележима крачка напред. За разлика от миналите десетилетия обаче сега новите политически мисли, колкото и неоформени да са, не могат да угаснат под ударите на чуждата османска власт. Над тях доминира едно ново убеждение, че все пак в борбата срещу чуждите угнетители българите ще могат да се надяват за помощ от Русия — естествен съюзник и спасител на балканските славяни. Всъщност това е единствената окончателна и трайно оформена политическа концепция, с която поробеният народ навлиза в първите години на XIX в.

* * *

Междувременно в Европа назряват важни политически събития. Превръщането на Франция в крупна военна сила се следи от всички европейски дворове с нарастващо безпокойство. Но докато Англия, а в някои случаи и Австрия и Прусия открито показват своето враждебно отношение към френските успехи, то Турция и Русия се въздържат от всякакви неприятелски актове. Все по-активната руска намеса в работите на Влахия и Молдавия, която в крайна сметка е рушала устоите на турското присъствие, избухването на Първото сръбско въстание (1804) и руското покровителство над въстаниците дават много поводи за сблъсъци между Петербург и Цариград.

Въпреки постоянно нажежаващата се международна обстановка отношенията между двете империи остават външно спокойни. След голямата френска победа при Аустерлиц (2.XII.1805 г.) обаче настъпват коренни изменения в настроенията на турските управляващи кръгове. Твърдението на бъдещия френски посланик в Цариград ген. О. Себастиани, че Русия е вече достатъчно отслабена във военно отношение, се оказва достатъчно султан Селим III да изостави своята лоялност към силния северен съсед. Подстрекавана от Франция, Портата отново започва да вярва, че е настъпил удобният момент да си възвърне Крим и веднъж завинаги да смаже надигащата се съпротива на балканските християни. По настояване на Бонапарт (имп. 1804—1814) от Влахия и Молдавия са прогонени проруски настроените князе, а в Босфора няколко руски търговски кораби — насилствено задържани. Малкото гласове в подкрепа на руско-турски съюз са заглушени от новите френски победи и последвалата окупация на Прусия. Противно на своите интереси, османската

⁶⁹ Дойнов, Ст. Българското пратеничество в Русия по време на Руско-турската война 1806—1812 г. — ВИСб, 1, 1973, 72—88.

империя се оказва отново пред прага на нова война с Русия. И макар че и този път войната е обявена първо в Цариград, фактически русите имат в свои ръце инициативата, тъй като малко преди това са окупирали двете княжества.

За разлика от миналите военни кампании, по време на войната от 1806—1812 г. политическото активизиране сред българите намира израз в няколко направления — от дипломатическа дейност и разузнаване в полза на руската армия до открити и сравнително масови въоръжени надигания срещу османската феодална власт. Първите симптоми в рязката промяна на руската политика спрямо Турция, а оттук и към българското освободително движение, долавят двамата български пратеници в Петербург — Ив. Замбин и Ат. Некович, дошли тук да дирят подкрепа за активизиране на освободителните борби⁷⁰. Приети в Министерството на външните работи, те връчват на меродавните руски власти два документа и съпроводително писмо, чрез които е направена първата официална стъпка от българска страна за съгласуване на общите политически действия⁷¹. Дело на малък политически кръг единомишленици начело със Софроний Врачански, документите са резолирани в личната императорска канцелария, а след това чрез Н. П. Румянцев и главнокомандувачия А. Прозоровски са изпратени до командира на руските войски във Влахия ген. А. М. Милорадович. Разговорите, които води с всепризнатия български водач (а изглежда и с някои негови съмишленици), го уверяват за последен път, че Софроний действа от името на целия български народ за „по-близкото покровителство на могъщата славянска държава“⁷².

След изпращане на необходимите сведения в Азиатския департамент фелдмаршал А. Прозоровски и ген. А. М. Милорадович съобщават на Н. П. Румянцев и своето мнение относно бъдещите руско-български политически връзки. Изхождайки от руските интереси в този район на Балканите, те препоръчват евентуално застъпничество пред турските власти за облекчаване положението на българите и преди всичко на тези от тях, които вземат участие във войната.

Сочейки за пример миналите военни кампании с Турция, командването на Дунавската армия не пропуска да напомни, че е нужно и прокламиране на нови облекчения за преселниците, които след войната ще напуснат българските земи и ще се заселят в Южна Русия⁷³.

В много отношения мнението на двамата видни военачалници, което всъщност е мнение и на дипломатическата канцелария към щаба на Дунавската армия, се възприема от петербургските управляващи кръгове и, както ще се уверим по-нататък, заляга в основата на бъдещата руска политика спрямо българите. Най-после в резултат на мисията Некович — Замбин руското правителство установява и контакт с големия родолюбец Софроний Врачански, наложил се в годините на войната като политически вожд и идеолог на националноосвободителното движение. Така в сложните политически взаимоотношения с Русия съзряващата българска национална револю-

⁷⁰ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Серия первая 1801—1815. Т. 4. М., 1967. 699—700.

⁷¹ Конобеев, В. Д. Българското националноосвободително движение, идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 98; Златарски, В. Н. Първите български депутати в Русия. — БИБ, 3, 1928, с. 112 и сл.; Казаков, Н. И. Из истории русско-болгарских связей в период войны России с Турцией (1806—1812). — Вопросы истории, 1955, № 6, с. 45 и сл.

⁷² Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение. . . , с. 83.

⁷³ Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии 1806—1812 гг. — ИИИ, 20, 1968, 362—376; Златарски, В. Н. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1808—1812 г. — ГСУ ИФФ, 19, 3, 1923, с. 7 и сл.

ция успява да откърми и субективния фактор в своето по-нататъшно разгръщане — голямата ръководна личност. Всепризнат народен водач както сред емиграцията, така и сред поробените българи на юг от Дунав, Софроний прави твърде много за политическото активизиране на българския народ и по-тясното обвързване на освободителното му дело с Русия⁷⁴.

Поставени отново в неблагоприятно положение (не толкова поради слабостта на новите буржоазни сили, колкото заради дезангажираността на Русия), освободителните борби се осъществяват като придатък на останалите балкански движения и боен резерв на настъпващата в Подунавие руска армия. За разлика от миналите десетилетия обаче, сега много повече българи участвуват в антиосманските движения и нерядко сами оглавяват по-малки политически и въоръжени акции. Красноречиви примери в това отношение съзираме във военноразузнавателната мрежа на русите, която благодарение на десетките български патриоти постига забележителни резултати. В района на Черна вода, Ресавато, Катерлян, Владкой, Ветрен, Мерлян и още много добруджански селища български търговци, свещеници, учители са изпращани в тила на противника и в повечето случаи се завръщат с ценни наблюдения за положението в турския лагер⁷⁵. Със задълбочаването на военните действия се разширява и българската дейност в тази насока. Разузнавателни сведения в щаба на руската армия постъпват от такива важни военни направления като Арнауткьой — Търново — Одрин, Силистра — Русе, Враца — Берковица и т. н.⁷⁶ За особени заслуги в разузнаването са наградени Ат. Македонски, К. Панигарев, Ст. Иванов, Н. Попович, К. Димитров, В. Андреев, Д. Хаджитошев и още много други⁷⁷. „Благодарение на нашите български агенти — пише на М. И. Кутузов ген. В. Турчанинов — ние имаме сравнително точна представа за турските средоточия и укрепления в Русе, Шумен, Силистра, Видин и други важни крепости на противника.“⁷⁸

Масовото участие на българи в Първото сръбско въстание и съсредоточаването на голям брой доброволци в двете княжества (на фона на постоянно усложняващата се международна обстановка) подтиква руското командване да проведе специални заседания, на които се взема решение за включването на повече българи във въоръжената борба. Това становище е възприето окончателно след неуспешния шурм на Браилската крепост (април 1809 г.) и пристигането на генералите М. И. Кутузов и М. И. Платов в Дунавската армия. Започва да се говори дори за подготовката и провеждането на българско въстание дълбоко в тила на противника, с цел да се завземат някои важни планински проходи и така да се прекъсне връзката между действащата турска армия и резервите ѝ в Румелия⁸⁰.

Като първа стъпка към осъществяването на по-тясно военно сътрудничество русите установяват пряк контакт с българския политически кръг в Букурещ и неговия пръв ръководител Софроний Врачански. Пред завеждащия дипломатическата канцелария И. П. Фонтон той заявява, че при едно напредване на войските в посока Т. Мъгуреле — Никопол — Търново, в

⁷⁴ ЦГИА, ф. МА, св. 59, оп. 165, л. 4; АВПР, ф. Канцелярия, д. 1919, 1809, л. 461.

⁷⁵ ЦГВИА, оп. 165, св. 62, д. I, л. 1—2, л. 72; М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов. Т. 3, 1808—1812. М., 1949, с. 143.

⁷⁶ Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение... , 127—136.

⁷⁷ ЦГВИА, оп. 165, св. 50, д. 66, л. 5, 20.

⁷⁸ Стоянчевич, Вл. Први српски устаник према Бугарско и Бугарима. — Историски гласник, 1—, 2121—115; Дойнов, Ст. Българите и Първото сръбско въстание. — ИПр, 1970, № 5, 51—74.

⁷⁹ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 166, св. 19, д. 52, л. 9; пак там, оп. 170, св. 4, д. 54, л. 52.

⁸⁰ Внешняя политика России... т. 5, с. 354.

помощ на русите ще въстанат 10—15 хил. българи, „примерът на които може да увлече жителите на съседните окръзи още преди да бъдат заети от руските войски“⁸¹.

На тази среща епископ Софроний се съгласява да се обърне към своите съотечественици със специални послания. В тях той горещо призовава съотечествениците си да се поставят изцяло в услуга на „храброто руско войнство“. След предварително одобрение в Азиатския департамент възванията са разпространени в много български области и заедно с останалите мерки допринасят твърде много за задълбочаване на националноосвободителното движение⁸². В Русенско, Разградско, Силистренско, Свищовско, Беленско, Севлиевско. Макар и на изолирани места, християните се надигат на въоръжена борба срещу чуждия поробител⁸³. През пролетта на 1810 г. въстава и голямото разградско село Арнауткьой (дн. Първенец), гдето около 4 хил. въоръжени българи нанасят чувствителни загуби на противника. Тясната връзка между руското командване и въстаналите селяни показва, че усилията на българския политически кръг в Букурещ и десетките разузнавачи за координиране на общите действия дават добри плодове. Заедно с това обаче случаят с жителите на Арнауткьой е твърде показателен и за отношенията на руските власти към националните тежнения на българите. В разгара на борбата новият главнокомандуващ Дунавската армия ген. Н. М. Каменски изпраща до въстаналия народ официално послание, в което между другото четем: „Помощта на Русия, за която вие молите, ви се предоставя отсега нататък. Бидейки щастлив да се грижа за вашето благо, аз ще направя всичко, за да ви обезпеча достойна участ. Вашите семейства и вашето имущество в бъдеще ще бъдат свещени и ний ще съумеем да заставим злодеите да ги уважават. Взимайки върху себе си отговорността, смея да заявя: вие сте свободни завинаги. Въоръжени за своята защита, силни със своето мъжество и съюз с нас, вие няма да се окажете повече във властта на своите угнетители. И дори ако земята, в която живеете, остане в ръцете на османците, вашата съдба няма да стане от това по-нещастна. Левият бряг на Дунав ще бъде за християните надеждно убежище. Елате да живеете сред нас, вас ви чакат плодородни земи и братски народ ви разтваря братски обятия.“⁸⁴

Така, действайки в духа на първоначалните начертания и наскоро получените инструкции от Петербург, главнокомандуващият Дунавската армия не се решава да направи и намек за съществена промяна в положението на поробените. Единственото реално предложение се свежда до изселване в южноруските области, гдето преди около половин век е поставено началото на система от колониални селища.

Бързото напредване на войските в посока към Балкана предизвиква на някои места масови въоръжени прояви. От този втори период на войната особено внимание заслужава въстаническият опит в Централна Стара планина, предизвикал дълбоко безпокойство дори в турската столица. През лятото на 1810 г. стотици въоръжени българи от Търновско, Еленско, Габровско, Тревненско и други места се съсредоточават към Шипченския

⁸¹ Стоянов, В. Д. Исторически материали по нововъзраждането на българския народ. — Псп, 3, 1883, 124—162; Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Цит. съч., 370—373.

⁸² ЦГВИА, ф. 8190, оп. 165, д. 74, л. 14; Конобеев, В. Д. Цит. съч., 135—142; Попхристов, Г. Свищов в миналото. Свищов, 1936, 149—150; М. И. Кутузов. — В: Сборник документов. . . с. 401.

⁸³ Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Цит. съч., 360—361; Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1955, с. 36.

⁸⁴ НБКМ, Ор. отд., ф. ОАК, 2/22, 2/4, л. 1—2; Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение. . ., 145—146.

проход и фактически блокират използването му от турските войски. Освен за оръжие и боеприпаси проходът е използван от турците и за снабдяване на многобройните гарнизони в Северна България с храни и други материали. А след разбиването на няколко турски бойни единици, „неверниците“, както четем в един от докладите на специалния цариградски пратеник М. Джелиледин, не скриват желанието си да разширят обсега на въоръжената борба и на юг от Балкана⁸⁵. Спирането на руското напредване и изключителните мерки от турска страна заставят българите да се откажат от по-нататъшната блокада на прохода и сами да се разпръснат по родните си места⁸⁶. Ала вестта за дръзкия опит на българите да премерят сили с редовни турски части прониква в страната, достига дори до воюващата по това време сръбска въстаническа армия.

Едновременно с разрастването на освободителните борби в северозападните, централните и централнопланинските области активизират своите действия и доброволческите отреди в Подунавие. Успоредно с това на много места по левия дунавски бряг и в Добруджа за охрана на хилядите преселници са сформирани множество по-малки дружини, изпълняващи и други задачи на руското командване.

В края на април или началото на май 1811 г. от тях е образувана хомогенна българска военна единица, наречена „Българска земска войска“⁸⁷. На ген. В. Турчанинов, натоварен с организацията на доброволците, се нарежда „да установи сред тях порядък съгласно техния живот и традиции и да им позволи да назначат между себе си началници със звание по тяхно желание“ — четници, предводители, началници и т. н.⁸⁸ За началник на конницата командването назначава гърка Д. Ватикоти, а за командири на различните по-малки подразделения — Хр. Косякоглу, Хаджи Пенчо, Хаджи Кулев, Г. Мамарчев и др. Земска войска, в чиито редове се сражават около 2 хил. души, води успешни сражения край Тутракан, Русе, Никопол, Силистра и др. За проявено усърдие и героизъм при организирането на военното съединение и боевете с неприятеля десетки български патриоти са наградени с високи руски отличия. В края на войната много руски офицери изказват мнението си българската военна част да остане в действащата армия и при нужда да бъде използвана срещу надигащата се военна опасност от страна на Франция. В хода на войната тази идея не е била осъществена⁸⁹.

Пряк и непосредствен резултат от активизирането на българите през първите години на XIX в. е и сформирането на задграничен политически център в Букурещ. Как точно е бил конструиран малкият кръг от политически единомишленици, засега е трудно да се каже. Едно е сигурно — за негов пръв ръководител е избран Софроний Врачански, а всички останали членове действуват най-често с пълномощни писма, подписани от Софроний⁹⁰.

От началото на своето съществуване до края на войната „Обществото“ насочва усилията си към решаването на три основни задачи: чрез българското пратеничество в Петербург да заостри вниманието на управляващите руски кръгове към съдбата на българския народ, да координира взаимните руско-български действия срещу общия неприятел — Турция, и да облекчи

⁸⁵ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 183, д. 21, л. 12; М. И. Кутузов. Сборник документов. . . , с. 388. 401.

⁸⁶ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 152.

⁸⁷ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 9^a, св. 178, д. 4, л. 5.

⁸⁸ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 349.

⁸⁹ Пак там, 348—349.

⁹⁰ Вандал, А. Наполеон и Александър I. Френско-русский союз во время первой империи. Т. 1. Спб., 1910, с. 409.

положението на напускащите България хиляди изселници. Българският национален въпрос отново присъствува активно в руската балканска политика.

* * *

Въпреки благоприятната атмосфера по време на разговорите между Наполеон и Александър I в Тилзит (1807) и Ерфурт (1808) не се разисква българският въпрос. Руската дезангажираност проличава особено силно в дните на Ерфуртската среща, когато заплетеният в собствените си дипломатически интриги Наполеон се вижда принуден да направи съществени отстъпки на Русия. В резултат на добре пресметнати политически ходове петербургската делегация успява да постигне чл. 5 от двустранното споразумение, според който Франция дава съгласието си Бесарабия, Молдавия и Влахия да преминат към владение на руската корона⁹¹. В желанието си да „поправи“ своята грешка и така да обтегне още повече отношенията между Австрия и Русия Наполеон дава да се разбере, че неговата „отстъпчивост“ по Източния въпрос може да стигне още по-далеч, т.е. да засегне и земи на юг от Дунав, но Александър I заявява откровено, че жестът на Франция докосва оптималните руски претенции.

С други думи, отчитайки своите реални възможности, руската дипломация си поставя на пръв поглед скромната, но затова пък напълно осъществима цел — след войната Русия да се превърне в дунавска държава. Всяко нарушение на статуквото на юг от Дунав (към каквото са се стремили българите) е можело според императорския двор да доведе до неочаквани усложнения, чиито последици е трудно да се предугадят⁹². В това отношение предприетите от Петербург по-нататъшни стъпки само доказват, че русите не ще се отклонят от своите планове и няма да влязат в дълго подготвяната от Наполеон дипломатическа клопка. За жалост, тази единствено правилна от гледна точка на руските интереси линия почти с нищо не е облагодетелствувала българското националноосвободително движение. Казвам почти с нищо, защото, както се уверихме, желанието за по-скорошно завършване на войната все пак е принудило русите през последните две години на конфликта да създадат условия за по-широко разгръщане на освободителните борби както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната.

Така в новите условия на деветнадесетото столетие и преди всичко в края на най-дългата война между двете империи съществена крачка е направена и в областта на политическото мислене. Разкривайки тази страна от промените в националното самосъзнание на поробените, съвсем естествено е да насочим вниманието си отново към действията на българския задграничен център в Букурещ, от чиито среди са излъчени тогавашните идеолози в освободителното движение. Редица техни молби, желания и писма до най-видни руски сановници дават основание за едно оптимистично заключение, що се отнася до идейното съзряване на националната революция. Както вече бе споменато, в разгара на войната Софроний Врачански формулира идеята, че освобождението на поробеното отечество е възможно при наличието и взаимодействието на двата важни фактора — руската военна сила и народното българско въстание⁹³.

⁹¹ Юзефович, Т. Ю. Договор России с Востоком. СПб., 1869, 49—57; Новичев, А. Д. История Турции. Т. 2. Л., 1969, 89—90.

⁹² АВПР, ф. Канцелярия, 1807, л. 129.

⁹³ Конобеев, В. Д. Цит. съч., 126—127.

Имал ли е наистина българският епископ сериозни основания да се надява, че в благоприятен международен климат настъпващата на юг от княжествата руска армия ще срещне толкова широка подкрепа и готовност за общи действия? По косвен път неговите разсъждения пред официалните представители на руските власти подкрепя и дипломатът А. Я. Будберг, който по онова време обхожда доста български области в това число и районите на Търново, Габрово, Трявна, Елена и др. За района на Търновско например той известява, че „всички християни имат оръжие и са готови да въстанат, те даже говорят помежду си, че ще избият всички турци в града, но се страхуват, че руските войски или няма да им дойдат на помощ, или ако дойдат, после ще ги изоставят“⁹⁴.

Не ще коментирам подробно известията на А. Я. Будберг, на други руски офицери и дипломати по тези проблеми. Тук само ще отбележа, че идеята за едно народно българско въстание, комбинирано с действията на руските войски, е почивала на реални и в известен смисъл проверени факти. Вероятно, за да стигне до подобно заключение, Софроний и неговите съратници ще да са имали предвид и примера на съседните балкански народи и преди всичко на бушуващото още Първо сръбско въстание⁹⁵.

Че освободението на българския народ може да се осъществи при тясното взаимодействие на двете сили — Русия и всенародното въстание на поробените, дълбоко вярват и други политически дейци около Букурещкото общество, в това число и тревненецът Димитър Попски. През 1813 г. едновременно с обръщението „Към моя род и моите любезни соотечественици“ той пише и „Ода в чест на Софроний Врачански“, в която открито изразява горещата си вяра, че „северний орел“ не ще остави без подкрепа своите братя славяни, когато те се съберат от всички български краища и се вдигнат на въоръжена борба срещу вековния мъчител“⁹⁶.

Така в началото на XIX в. се полагат основите на задълбочени и трайни политически връзки между официална Русия и българското националноосвободително дело.

Въпреки очакванията на Софрониевите съмишленици и последователи сред емиграцията (а вероятно и във вътрешността на страната) и второто десетилетие на XIX в. не донася желаното ново задълбочаване на българо-руските връзки, а оттук и на освободителните борби. Стегнати в оковите на легитимизма — рожба на „Свещения съюз“ между европейските монарси, българите се оказват в още по-неблагоприятна позиция по отношение на своя „законен“ господар — султана. При това самата Русия, изтощена от тежката война срещу Наполеон, се стреми всячески да избегне нова война с Турция. Дори тогава, когато Високата порта открито се обявява за ревизия на Букурещкия договор (1812), а в Сърбия пламва ново въстание, руският посланик в Цариград Г. А. Строганов получава инструкция „внимателно да премахва всякаква възможност или повод за война“. Що се отнася до съдбата на подвластните християнски народи, то Петербург намира за най-приемливо в момента да се примири със запазването на османското статукво и да работи за подобряване на положението на поробените по пътя на дипломатическите внушения. Покровителството на християните „е съвместимо със съществуването на Османската империя. . .“ — пишат от Азиатския департамент на граф Строганов през лятото на 1816 г. и по този начин дават да се разбере, че Русия няма да предприеме нищо за възбуждане на християнско недоволство и смутове в Турция⁹⁷.

⁹⁴ Дойнов, Ст. Цит. съч., 176—188.

⁹⁵ Пак там, с. 188.

⁹⁶ АВПР, ф. Канцелярия, д. 2308, л. 95 и сл.

⁹⁷ Пак там.

В тази политическа максима се крие онази двойствена, много често, по изразу на някои изследвачи, „вътрешно противоречива“ руска политика към Турция и поробените християни⁹⁸. Трябва да се добави обаче, че тази противоречивост в никой случай не стои в разрез с руските интереси. Тя се явява плод тъкмо на тяхното върно преосмисляне и напълно осъзната линия на политическо поведение⁹⁹.

Но нека не се избързва с разсъждения върху външнополитическия курс на руското правителство, преди да сме се запознали с неговите най-важни проявления, които косвено или пряко влияят върху хода на българските освободителни процеси през първата третина на XIX в.

* * *

Още в дните на Виенския конгрес Йоан Каподстрия (грък по народност), тогава втори държавен секретар на външните работи на Русия, предлага страните участнички да обсъдят важни проблеми на Източния въпрос. Няма съмнение, че успешното приключване на войната с Франция и надигащото се освободително движение на Балканите (преди всичко в Гърция и Сърбия) са главните мотиви на руската дипломация да обърне поглед отново на Изток. Ала след отказа на Австрия и Англия Александър I бързо изоставя тази инициатива, стремежи се да запази добри отношения със Запада, показвайки му, че той не ще толерира никакви движения, насочени срещу „законните господари“ — в случая срещу Високата порта¹⁰⁰.

Следващите ходове на руската дипломация обаче дават основание да се твърди, че Русия демонстрира известна дезангажираност към съдбата на поробените само привидно. Всъщност в Петербург продължават да наблюдават внимателно борбите на балканските народи и да им оказват всевъзможна подкрепа в рамките на предварителните договорености между Русия и Турция. Красноречиви примери в това отношение са стъпките, които руският посланик в Цариград предприема във връзка с Второто сръбско въстание, мисията на сръбския пратеник Михаил Герман (българин от Разлог) в Петербург и накрая дейността на гръцката революционна организация „Филики етерия“¹⁰¹. Изградена на строго конспиративен принцип, още от самото начало (1814) организацията включва в редовете си освен гръци и представители на всички поробени християнски народи, в това число и много българи. Етеристите разполагат със свои организационни ядра в много български селища: Пловдив, Сливен, Габрово, Елена, Копривщица, Ниш, Воден и др. На много места в България се събират средства, закупува се оръжие, чертаят се смели планове за задружни действия срещу общия неприятел. В Габрово например крупният манифактурист Христо Рачков осигурява за проектираното въстание 12 коли пушки, 40 товара барут, куршуми и други боеприпаси¹⁰². За различните покорени провинции са избрани и специални апостоли, които трябва да извършат най-широка организаторска работа. За България е определен гръкът на руска служба Димитър Ватикюти, свързал тясно живота си с българите

⁹⁸ Паскалева, В. Русия и българският църковен въпрос до Кримската война. — В: Изследвания в чест на акад. М. Арнаудов. С., 1970, с. 512.

⁹⁹ Киянина, Н. С. Цит. съч., с. 101.

¹⁰⁰ История Югославии. Т. 1, М., 1963, с. 326; Гаврилович, М. Милош Обренович. Кн. 2. (1821—1830). Београд, 1929, с. 270.

¹⁰¹ Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1965, с. 170 и сл.; Маслев, Ст. Гръцкото въстание през 1821—1829 г. и българският народ. — ИПр., 1965, № 4, с. 30 и сл.; Тодоров, Н., В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — ИПр., 1971, № 2, 3—35.

¹⁰² Тодоров, Н. Цит. съч., с. 70.

още по време на войната от 1806—1812 г. С трескава организаторска работа по въстанието се занимават още десетки българи-родолюбци: Димитър и Павел Македонски, Хаджи Продан, Христо Панко, Индже войвода, Хаджи Христо, Хаджи Михаил, Петър Моралията, Иван Селимински и мн. др. Известна е дейността и на Александър Николаев Павлов, също участник в миналата война, когото българите почитали особено, „казвайки му български княз, и се надявали, че той ще бъде бързо поставен на престола на България“¹⁰³.

Отбелязвам този факт, тъй като не е трудно да се открие зад него главната цел, която българското освободително движение преследва с тази стъпка — във взаимодействие с гърци, румъни, сърби и под покровителството на Русия българите да постигнат своето национално освобождение.

Покровителството на Русия — ето най-важният проблем, от който се интересуват както гърци, така и техните братя по съдба, безправни поданици на султана. Не правят изключение и хилядите българи от дунавските княжества и двете страни на Балкана, взели активно участие в подготовката на общобалканската революционна проява. Вероятно това важно обстоятелство е накарало помощника на Александър Ипсиланти — Дукас да пише на Христо Панко в Зимнич, че „във всичко, което става, изглежда има пръст Русия“¹⁰⁴.

Едва ли това са случайно изписани слова от ръката на командувачия етеристите в дунавските княжества. Запознат отлично с настроенията в българския лагер, той добре е разбирал, че без внушаването на подобни мисли кръгът на българското участие би се стеснил извънредно много. А както е известно, сред самите български емигранти повече от година се е разпространявал слухът, че „организацията се оглавява от един европейски владетел“, т. е. руският император, чието име по понятни причини остава в тайна¹⁰⁵.

Въпросите, свързани с отношението на руското правителство към „Филики етерия“ отдавна занимават учените¹⁰⁶. Въпреки това и досега като че ли никой не е успял да разкрие в необходимата пълнота връзките на революционната организация с Петербург. Твърдението на някои историци, че „вдъхновители и тайни организатори“ на движението са били император Александър I и неговият външен министър, е отхвърлено отдавна като прекалено тенденциозно и невярно. Но не напълно убедително звучи и съвременното гледище, че движението на Александър Ипсиланти (смъкването на османското господство по пътя на въоръжената борба) се е развивало мимо волята на руския монарх, в разрез с линията на руското правителство¹⁰⁷.

Публикуваните досега материали не дават основание да се твърди, че императорът е бил „в течение на всички етеристки планове“, че е „поощрявал“ открито и даже е „субсидирал“ революционната организация¹⁰⁸. Но в същото време историческите свидетелства ведно с конкретните позитивни стъпки на руското правителство очертават ясно две различни линии на поведение. Едната линия — външната, видимата, не само че не е поддържала организацията, а рязко я критикувала и с нищо не е показвала

¹⁰³ Пак там, с. 72.

¹⁰⁴ Соловьев, С. М. Император Александър I. Политика — Дипломатия. СПб., 1877, 484—485.

¹⁰⁵ Арш, Г. Л. Русское правительство и „Филики Етерия“ в 1820—1821 гг. — *Etudes balkaniques*, 1969, № 1, 83—85.

¹⁰⁶ Пак там, 95—99.

¹⁰⁷ Otetea, A. L'insurrection de 1821 dans les Principautés Danubiennes. — *Revue Roumaine d'Histoire*. Bucuresti, 1962, 87—88.

¹⁰⁸ АВПР, ф. Канцелярия, 1821, д. 5140, л. 23—24.

някакво по-различно отношение към нея, отколкото останалите държави от „Свещения съюз“. Другата линия обаче — действителната, е нарушавала виенските принципи от 1815 г. и е създавала (доколкото е било възможно) добри условия за разгръщане на тайните организационни дела. Дейността на И. Каподистрия и други гърци на високи руски постове в тази насока, събирането на средства за нуждите на бъдещето въстание, закупуването на оръжие, провеждането на важни „тайни“ съвещания и т. н. са само част от трескавата дейност на етеристите в Русия, за която без съмнение императорът е бил добре информиран. Иначе как да си обясним, че месеци наред, до момента, когато заговорниците нахлуват в княжествата, Одеса, Кишинев, Бендер, Акерман и още много руски градове се превръщат в изходни бази на бъдещата въстаническа армия. При мълчаливото съгласие на генерал-губернаторите А. Ф. Ланжером (Одеса) и И. Н. Инзов (Кишинев) хиляди гърци, власи, молдовани, българи, сърби са се готвели за общия шурм срещу устоите на феодална Турция¹⁰⁹.

Едва ли само като плод на лични симпатии трябва да се обяснява и поведението на редица висши офицери към делото на балканските заговорници. Според мнозина съвременници домът на командувачия войските в Кишиневска област ген. М. Ф. Орлов (внук на известния Алексей Орлов) е превърнат в истински политически клуб на балканските революционери. Наред с ген. Ал. Ипсиланти и неговите братя с други видни етеристи и техни съмишленици тук е можело често да се видят влиятелни офицери от армията: Ф. Ф. Вигел, А. Ф. Велтхан, В. Ф. Раевски, И. П. Липранди (личен съгледвач на императора) и мнозина други. Всички те приветствуват плановете на своите приятели, помагат за снабдяването им с оръжие, паспорти за по-бързо придвижване в Турция и т. н. Някои от тях дори мечтаят открито за задружни действия срещу османските мъчители¹¹⁰.

Международната обстановка през 20-те години на XIX в. и нарастналият интерес на западните държави към съдбата на Османската империя позволяват осъществяването на подобни планове. Но очевидно действията на ген. Михаил Орлов през 1821 г. имат известен аналог с действията на неговия дядо граф Алексей Орлов през 1769 г. Наистина времето на безпрепятствената руска намеса в делата на Турция безвъзвратно е отминало, но гръцкият въпрос, както и в епохата на Екатерина, остава в центъра на руската външнополитическа стратегия. Това в най-голяма степен определя и поведението на самия Александър I, който в името на нови политически и териториални облаги за своята корона е склонен да заглуши верността си към легитимизма и революциите изобщо.

Западноевропейските му партньори сигурно още тогава добре са разбирали тази негова двойственост, тъй като нито една руска отстъпка пред Турция не е могла да разсее нарастващите опасения сред тях. Неслучайно добре осведоменият Метерних смята, че руското отношение към гръцките работи е първата сериозна пукнатина в сградата на „Свещения съюз“¹¹¹.

Така постепенно под напора на най-различни причини от политическо, икономическо и морално естество Русия бързо изоставя своя привиден неутралитет към балканските работи и все по-открито застава на антитурска позиция. Призивът на нейния пълномощен министър във Виена, че трябва да се бърза с помощта на въстаниците, защото „в противен случай тя ще дойде на помощ само на мъртви тела“, става твърде популярен не само сред

¹⁰⁹ Достян, И. С. Русская общественная мысль. . ., 258—260.

¹¹⁰ Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980, с. 108.

¹¹¹ Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. 4, ч. 1. Трактаты с Австриею, 1815—1849. СПб., 1887, 307—308.

интелигенцията, но и сред управляващите среди. Дори К. Неселроде, най-ревностният защитник на легитимизма в Русия, пише на императора, че турците трябва да бъдат заставени със сила „да сложат край на фанатизма и безобразията си“¹¹².

В такава разгорещена атмосфера се разпространява и новината за наглото турско искане Русия да предаде на турските власти потърсилите там убежище въстаници. Този път Александър I реагира „неочаквано“ остро. На 20 август, само дни след турското известие, той подписва указ за отзоваването на граф Строганов от Цариград и прекратяване на всякакви дипломатически отношения с Турция. Двете империи се оказват изправени пред нова война. И ако все пак руските войски не нахлуват веднага в княжествата, то заслуга за това имат дипломатическите интриги на западните правителства, руско-иранският конфликт и някои вътрешни затруднения.

Що се отнася до разгръщането на българското националноосвободително движение във връзка с Гръцкото въстание, то може да се смята, че в общи линии проблемът е изследван в историографията¹¹³. За един продължителен период от време (1821—1829) на територията на дунавските княжества, в самите български земи и в Гърция българите се намесват най-активно в революционния процес. В битките по течението на р. Олт, край Слатина, Завиден, Драгашани, Галац, Скулени, Секу, в Грачани, Драмеса, Мисолонги, Дервенакия, Тива и на още много места те дават стотици жертви. Не по-малко тежък е и ударът, който правителството нанася във вътрешността на страната, где то в много градове и села османците разкриват мрежа от тайни съзаклятия, възглавявани най-често от ръководителите на селските и градски общини — чорбаджии, князе и т. н.¹¹⁴

Едно сравнение между освободителните борби по време на Първото сръбско въстание и гръцката завера ясно очертава по-високия ръст на движението през последния период. Наистина във въстаническата армия на Карагеорги Петрович и в западните покрайнини по линията Ниш — Видин се сражават много повече българи, отколкото във войските на Ипсиланти — Колокотронис. Но за разлика от действията на т. нар. бекяри (несръбски доброволци във войските на Карагеорги) участието в революционните борби през 1821—1829 г. се осъществява върху нова идейно-политическа и организационна основа. Усилията на апостолите, работили дълго преди това сред емиграцията и поробените от вътрешността на страната, идеята за избирането на „български княз“ и все по-засилващият се руски ангажимент към балканските събития тласкат българското освободително движение далеч напред. Сега за пръв път ясно и определено то демонстрира своето намерение за пълна еманципация с освободителните борби на по-напредналите в развитието си съседни народи. Заедно с това политическите борби през третото десетилетие на XIX в. активизират дейността на почти всички

¹¹² Раковски, Г. С. Болгарский вероизповедень въпросъ съ грекофилите и големая мечтайна идея панелинизма. Букурещ, 1864, с. 81 и сл.; Тодоров, Н. Нови сведения за народността и социален състав на въстаническата армия в Дунавските княжества през 1821 г. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 442—459; Despotoopoulos, A. La révolution grecque. Alexandre Ipsilantis et la politique de la Russie. — Balkan studies, 7, 2, 1966, 395—410; Тодоров, Н., В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. . . , 9—21; Тодоров, Н., В. Трайков. Българи — участници в борбите за освобождението на Гърция. С., 1971; Маслев, Ст. Д-р Ив. Селемински и Гръцкото въстание от 1821 г. — Известия за 1957—1958 г. на ДБ „В. Коларов“. С., 1959, 325—344; Тодоров, Н. Филики етерия. . .

¹¹³ Раковски, Г. С. Цит. съч., с. 81; Тодоров, Н. Филики етерия. . . , с. 170 и сл.; Чилев, П. Старата кондика на Търновската митрополия. — СпБАН, 3, 1912, с. 153; Гъбенски, П. и Хр. История на гр. Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 9; Табаков, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. 1. С., 1924, с. 63.

¹¹⁴ Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций. . . , Т. 11. СПб., 1895, с. 378.

прослойки от формиращата се българска буржоазия. Не само представители на емигрантските буржоазни кръгове, а и на по-заможните групи вътре в страната вземат дейно участие в борбата срещу чуждия гнет. Свързани икономически и духовно с гръцката буржоазия, новите обществени сили гледат на общите политически действия с гърците като нещо съвсем логично и закономерно. Много българи преживяват успехите на гръцкото движение като свои собствени, а това несъмнено повдига тяхното самочувствие, кара ги да вярват, че в борбата срещу османлиите трябва да следват тъкмо този пример. Затова може би „Заверата“ от 1821 г. (в сравнение с другите балкански освободителни движения) оставя най-дълбоки и трайни политически следи в съзнанието на българите, в тяхното по-сетнешно идейно-политическо и организационно развитие.

Решителните действия на петербургския кабинет по отношение на Високата порта започват през 1825 г., когато руските посланици във Виена и Лондон получават инструкции да преустановят всякакви разговори по гръцкия въпрос. Страхувайки се да закъснее с намесата си в балканските работи, Англия дава съгласието си за подписването на Петербургския протокол, който насърчавал общите действия пред Високата порта. След кратко колебание към двете велики сили се присъединила и Франция. По всичко изглеждало, че политиката на новия император Николай I (1825—1855), която по отношение на Източния въпрос е следвала още по-енергично начертанията на Александър I, ще се увенчае с успех. Редица добре разчетени стъпки на руската дипломация при неотстъпчиво поведение на султана и непопулярната антигръцка политика на Австрия, довеждат до прочутата Наваринска битка (20 октомври 1827 г.), открила нова епоха в европейските общувания. „Съжалявам искрено — заявява лицемерно Николай I на пристигналия в Петербург австрийски граф Зичи — ако обстоятелствата доведат до рухването на Турция. . . Но това не ще ме спре да действам. Моите пристанища са останали без изход, те не могат да изнесат плодовете на земята ни, тъй като Проливите се оказаха затворени за моите кораби.“¹¹⁵ На фона на усложнената международна обстановка словата на руския самодържец прозвучават като прелюдия към обявяване на манифеста за нова война с Турция. За успокоение на западноевропейските кабинети по-късно заедно с него е публикувана и специална декларация на руското правителство, в която се определят условията на предстоящия мир. Освен несъществените руски териториални претенции в документа точно са формулирани и всички предстоящи промени в Сърбия, дунавските княжества и Гърция. За българите, за техните национални тежнения в декларацията (и в манифеста) не се съобщава нищо¹¹⁶. Но този факт още не означава, че руското правителство е забравило за съществуването на българското националноосвободително движение. Напротив, едновременно със задълбочаването на кризата, по нареждане на императора (първо на Александър I, а след него и на брат му Николай I) са разработени няколко варианта за използването на българите в предстоящата война¹¹⁷. Още през 1821 г. началник-щаба на I армия И. И. Дибич разработва общ вариант за необходимостта от подкрепата на християнското население в предполагаемия театър на военните действия. На

¹¹⁵ Пак там.

¹¹⁶ Руските планове за използването на българска помощ в предстоящата война бяха разгледани от съветския българист В. Д. Конобеев. Изхождайки от презумпцията, че като врагове на революцията руският император и руското правителство ще се отнесат зле към освободителните борби на поробените, Конобеев коментира доста едностранно документите и в крайна сметка стига до извода за „отрицателното отношение на Русия към националната борба на българите“. Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 200.

¹¹⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1886, л. 1—3.

първо място той и неговите сътрудници поставят икономическата подкрепа на българите: храна, фураж, животинска тяга за артилерията, подслон за войските и т. н. Не е пренебрегната и въоръжената подкрепа, която разбунтуваното население е трябвало да оказва по фланговете на армията, при охраняването на старопланинските проходи, откъдето войските на императора са могли да бъдат изненадани, при осъществяването на разузнавателни акции и т. н.¹¹⁸

През следващите години до началото на военните действия предложенията на ген. И. И. Дибич са конкретизирани в десетки най-подробни варианти за активно използване на българското освободително движение. Наистина сред многобройните предложения се срещат и такива (предложенията на генерал-квартирмейстер П. П. Сухтелен например), които отхвърлят необходимостта от българско участие във войната. Но като правило официална Русия никога не се е отказала от услугите на националноосвободителното движение и според обстановката е предприемала мерки за неговото масовизиране или ограничаване.

Върху подобна идейна платформа изгражда своя план за активизиране на освободителните борби на юг от Дунав и ген.-майор С. Тучков, назначен още в началото на войната за земски комисар на Северна България¹¹⁹.

Бивш участник в руско-турската война от 1806—1812 г., ген. Тучков е добре запознат с положението в българските земи. Вероятно за всяка посещение промяна там той е бил добре информиран и от своите съграждани в Измаил (хилядите български преселници), гдето се установява на постоянно местожителство. Неговата записка „Сведения за Северна България с добавки на някои необходими бележки“ го показва не само като военен специалист, добре запознат с положението в българските земи, но и като военен деец, който застава открито на пробългарски позиции¹²⁰.

По предложение на ген. С. Тучков и други висши офицери от Втора армия още преди началото на военните действия се полагат усилия да се спечели подкрепата на българите както сред емиграцията, така и вътре в страната. Нарочни пратеници успяват да убедят част от преселниците да се запишат във войските като доброволци, тъй като след войната ще получат допълнителни привилегии.

Взети са мерки и за активизиране на антитурската дейност сред българите на юг от Дунав. Френски дипломат, пристигнал в Кишинев от Петербург в качеството си на официален наблюдател, съобщава, че в Молдавските степи е срещнал представител на „богата българска фамилия“, който му е показал специални обръщения на български език, приготвени за разпространение в дунавските княжества и България. В тях французинът прочел призови за радушно посрещане на руските войски, за оказване на всякаква помощ по време на победния им марш в земите на султана¹²¹.

На 22.IV.1828 г. ген. Тучков, след задълбочено проучване на разузнавателните сведения, пише до началник щаба на Дунавската армия ген.-адютант П. Л. Кисилев, че политическата и военна обстановка в княжествата и в България налагат формирането на нова българска земска войска в състав от 1000 души — пехота, лека кавалерия и няколко планински оръдия. Оръжие могло да се набави от Тирасповския артилерийски гарнизон и от гр. Хотин, гдето били натрупани значителни количества пушки и муниции¹²².

¹¹⁸ Пак там, ф. МА, оп. 182^a, св. 36, д. 3, л. 24, 25, 26.

¹¹⁹ ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 36, л. 15—17.

¹²⁰ Archives du Ministère des Affaires étrangères de France (Paris), Turquie, Jassy, le 20 juin 1828. Т. 251, р. 299.

¹²¹ ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 36, л. 21.

¹²² Пак там, л. 22.

На 16 май ген. Киселев докладва предложението на ген. Тучков до Главния щаб в Петербург със заключението, че сам той одобрява подобна инициатива. След около месец (на 14 юни 1828 г.) главнокомандувачият Дунавската армия ген. П. Х. Витгенщайн получава съобщението на Главния щаб, че император Николай I възприема идеята за създаване на земска войска от „благонадеждни българи“. Единственото условие, което руският самодържец предявява, е след подписването на мира с Турция участниците във военното съединение да се преселят в Русия¹²³.

Докато преписката с материалите за използването на християните в предстоящата война обикаля различните военни инстанции, работата по формирането на българска доброволческа част вече е започнала. Според френския наблюдател, още на 19.V.1828 г., заедно с войските на ген. Крейс р. Прут преминава и „командата на полк. И. П. Липранди“, в която са включени представители на подвластните балкански народи. Повечето сред тях са българи — преселници в Южна Русия или бегълци от разбитата през 1821 г. въстаническа армия на Т. Владимирки¹²⁴.

След кратък престой в различни румънски селища дружината на полк. Липранди в състав от около 500 души е прехвърлена през Дунав между Силистра и Тутракан. Разделени в четири отряда, начело с капитаните Георги Мамарчев, Панайот Фокиано, Милко Петров и Алекси, четниците получават задача да разпръснат разбойническите банди по направление Силистра, Тутракан, Разград, Шумен, где то руските обози са били често нападани и унищожавани. В повечето случаи отрядите действуват поотделно, но при нужда се групират и предприемат стремителни нападения над по-големи редовни и нередовни противникови сили¹²⁵.

Голяма част от четниците разполагат с коне и модерно за времето си оръжие, обстоятелство, което повишава бойните качества на доброволческото формирование. Това проличава по-късно и в сраженията край делиорманските села Шемилир и Калъкаръ (днес те не съществуват), где то четниците на полк. Липранди разгромяват хиляди башибозуци, намиращи се под главатарството на известните в цялата област Сарчоглу и Колъкоглу¹²⁶.

Освен този отряд, прехвърлен след това за кратко време във Влахия, в Подунавие то и планинските области на Североизточна България се сражават и други по-малки български групи. Участниците в тях изпълняват различни задачи на руското командване — служат като лоцмани и обикновени моряци в Дунавския руски флот, проникват дълбоко в тила на противника с разузнавателни мисии, действуват като преводачи и водачи към щабовете на различните войскове единици и т. н.¹²⁷ В сравнение с миналата руско-турска война участието на българи сега е твърде бледо. С изключение на неколкостотин души от Силистра, Каварна, Варна и още няколко селища почти всички доброволци са представители на емиграцията. В запазената от онова време документация рядко се съобщават биографични данни за доброволците, но и от малкото се вижда, че огромната част от тях произхожда от Солун, Битоля, Ниш, Враца, Габрово, Ямбол, Сливен, Търново. . . и по-рядко от дунавските селища и Добруджа¹²⁸. Обяснението на

¹²³ AMAE. Correspondance politique (C.P.). Russie. Jassy. T. 251, p. 36.

¹²⁴ ЦГИА, ф. 673, оп. 1, д. 222, л. 14—16.

¹²⁵ Пак там, л. 68—82; Романски, Ст. Георги Мамарчев и доброволческата му команда от 1828—1829 г. — Сп БАН, 22, 1921, с. 179 и сл.

¹²⁶ Боев, Р. Българите и Руско-турската война от 1828—1829 г. — Изв. НВИМ. 4, 1980, с. 64.

¹²⁷ ЦГИА, ф. 673, оп. 1, арх. ед. 222, л. 15, 16, 32; ЦГВИА, ф. МА, оп. 3, д. 152, л. 10.

¹²⁸ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 206.

този факт трябва да подирим преди всичко в обезлюдяването на североизточните краища през периода 1806—1812 г., а не в „нежеланието“ на руските власти да активизират освободителните борби на българския народ, както смятат някои автори¹²⁹.

Към всичко това трябва да притурим и тежките удари, които българите понасят тук в първите месеци на военното стълкновение. Заедно с притесненията и грабежите от страна на редовните турски части неизброими злини те претърпяват и от многобройните разбойнически шайки (в това число и шайки на скоро преселилите се от Русия некрасовци), подхвърлили на най-варварски насилия много селища из областта¹³⁰.

Мрачната картина на насилия и грабежи прави силно впечатление и на самия император Николай I, посетил през август и септември обширни райони от театъра на военните действия. Придружен от „значително число пехота и кавалерия“, от много съветници, висши чиновници, адютанти и ординарци, той посещава Козлуджа, Базарджик, Енибазар и много села между двете големи турски крепости Шумен и Варна¹³¹. Особено „неприятно“ са изглеждали в очите на императора стотиците въоръжени мюсюлмани („истинска селска армия“), „които били завзели горите между Козлуджа и Базарджик“ и често предприемали нападения над различни български селища. Около Енибазар Николай I и неговата „златна свита“ посещава няколко напълно опожарени и оплячкосани села. Налага се императорската гвардия да „вземе“ със себе си много останали без покрив християни и да ги отведе на по-безопасно място, тъй като голямото разпокъсване на войските в четириъгълника Силистра, Базарджик, Шумен и Варна е правело оставането по родните им места доста опасно¹³².

Истински кошмар преживява императорската свита край Козлуджа, гдето знойният вятър донася тежкия мирис на разлагащи се човешки трупове. Още отдалеч над селището се забелязва огромният облак дим от недогорелите християнски домове, ниви и пасбища. По улиците на Козлуджа и нейните околности могат да се видят труповете на стотици избити българи, между които много деца, жени и старци. И тук, както на много места из Добруджа, в кървавите погроми наред с нередовни части, формирани измежду местното мюсюлманско население, участвуват и прочутите със своята жестокост некрасовци¹³³.

Не по-добро е положението и в Базарджик, гдето фанатизирани мюсюлмани се разправят по най-брутален начин с много български фамилии. Тягостно впечатление оставят и стотиците заболяли от чумата, обхванала по това време големи области добруджанска земя¹³⁴.

Колкото и мъжествено да се държи императорът пред подчинените си „из тази дива, безводна и опасна за пътуване страна“ до Варна (обхваната в железен пръстен от руските войски), той пристига развълнуван от робската участ на своите едноверци. Под впечатление на всичко видно и чуто у него постепенно назрява мисълта за „системна“, т. е. за продължителна война срещу Турция с по-близката подкрепа на местното християнско население. Изглежда, че на това ще се е дължало и подчертаното благосклонно отношение към българите, когато на 20.IX.1828 г. Ал. П. Некович му връчва специалния български меморандум. От името на целия български народ в

¹²⁹ АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 175, 56—57.

¹³⁰ АМАЕ, С. Р. Russie. Au camp devant Bazardjik. Т. 175, р. 18.

¹³¹ Пак там, с. 19.

¹³² Пак там, с. 20.

¹³³ Пак там, с. 21.

¹³⁴ Конобеев, В. Д. Цит. съч., 200—222.

него е демонстрирана твърда готовност за разностранна подкрепа на руската армия и убеждението, че само руският самодържец може да бъде избавител от османско владичество. В края на обръщението българите отправят към руското правителство молба за такова покровителство, „с каквото ще бъдат удостоени другите едновърци, живеещи в Молдавия, Влашко, Сърбия и Гърция“¹³⁵. По този начин още преди започването на войната българските емигранти в Румъния, отгдето пристига и Ал. Некович, формулират ясно и открито своята най-висока освободителна цел — политическа автономия на българските земи. Нека добавим в подкрепа на това твърдение и този факт, че документът е подписан от тринадесет български старейшини „от разни места“ (всъщност всички, намиращи се по онова време в Румъния) и скрепен с печата на архимандрит Константин, принадлежащ към букурещкия кръг на българските родолюбци.

Освен че демонстрира на дело един по-висок етап от историята на българското политическо мислене след Букурещкия мир (1812) и Гръцкото въстание (1821), меморандумът от лятото на 1828 г. има за цел да увери още един път императора във верността на българите към Русия — „единствената сила“, от която те очакват подкрепа и за която са готови на „най-велика саможертва“¹³⁶.

Далеч от Петербург и първите си съветници, лишен от възможността да следи редовно докладите на дипломатическите пратеничества в чужбина, Николай I, както вече бе отбелязано, показва благоразположение към българските искания. Още от борда на флагмана „Париж“, гдето приема българската делегация, той заповядва на ген. Делинсхауен да събере допълнителни сведения за „валидността“ на пълномощията, с които е снабден Ал. Некович, и възможностите на българите за по-ярко участие във войната¹³⁷. Изобщо въпреки неголемите военни успехи на русите през 1828 г. и общо взето бавно мобилизиращото се освободително движение водачите на поробения народ очакват близкото бъдеще с подчертан оптимизъм. Освен традиционните предпоставки за порасналото българско самочувствие определена заслуга има и Николай I — първият руски император, пътувал из българските земи и пряко подхранил надеждите в освободителната мисия на Русия. Вероятно това е главната причина, която прави от този „новак в политиката“ (както сам той се е изразявал) най-популярният руски самодържец сред българите до Освобождението.

Завърнал се в столицата към края на ноември същата година, Николай I свиква тайния комитет, в който са влизали видни сановници: В. П. Кочубей, А. И. Чернишев, И. В. Василчиков и К. Ф. Тол. По време на разискванията сам императорът отхвърля идеята за „системна война“ срещу Турция и форсирането на планове за широко и незабавно движение на християните срещу османската власт. Оказва се, че донесенията на дипломатите от Лондон и Виена, от една страна, и незавидните финанси на държава — от друга, налагат по-различно отношение към воденето на войната. Ето защо, без да се отричат от по-нататъшната разностранна подкрепа на българите, руският самодържец и неговите първи съветници решават на първо време да се въздържат от голямо и преждевременно българско въстание, което би затруднило „извънредно много въпроса за бъдещия мир“¹³⁸. Изтласкването на

¹³⁵ Пак там, с. 223.

¹³⁶ Според някои автори българите са изработили и са връчили на русите проект, в който са се очертавали границите на бъдещата българска държава, ръководена от „принц“ или „господар“ (Романски, Ст. Г. Мамарчев. . ., 39—40).

¹³⁷ Епачин, Н. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции. Ч. 2. СПб., 1906, с. 30.

¹³⁸ ЦГВИА, ф. 323, д. 85, л. 32—33; Фадеев, А. В. Цит. съч., 290—292 и сл.

турските войски „дълбоко в Тракия с помощта на мощното опълчение на нашите едноверци“ (както пише П. Д. Киселев) на практика означавало до голяма степен ликвидиране на европейските турски владения, а за това очевидно твърде много са пречели непреодолими външни сили¹³⁹. По този начин в разгара на войната от 1828—1829 г. негласният таен комитет, председателствувал лично от императора, предпришава, макар и в неокончателен вид, съдбата на българите за един продължителен период. Така че, ако за русите по-нататъшните военни действия означават епилог на тяхната близоизточна политика през 20-те години на XIX в., то за подвластните християни това е време на нови, за жалост, илюзорни усилия и надежди.

Едно сравнение между двете военни кампании през 1828 г. и 1829 г. ще ни убеди, че през втората година българското освободително движение се разгръща на сравнително по-широк фронт. Освен бойните действия на доброволческите отряди в северните области на страната през пролетта и лятото на 1829 г. започва поредица от въстанически прояви в много области на юг от Стара планина — Созопол, Анхиало (Поморие); Василико (Мичурин), Малкотърновско, Малкосамоковско, Лозенградско, Ямболско, Новозагорско, Чирпанско, Сливенско, Котленско и на други места¹⁴⁰. От размаха на въстаническите акции вече се интересуват най-живо новият главнокомандуващ Втора армия ген. И. И. Дибич и командувачият черноморския флот адмирал А. Грейг¹⁴¹. В някои разбунтувани райони, използвайки мрежата на местното самоуправление (селските и градските общини), русите предоставят на българите големи количества оръжие и боеприпаси. Предвождани от своите старейшини и въоръжени с модерно руско и трофейно турско оръжие, въстаниците, чийто брой към средата на лятото надхвърлил 20 хил., се открояват като организирана сила, която е в състояние до голяма степен да компенсира малочислеността на руските войски¹⁴².

Жертвите от голямата чумна епидемия сред войската достигат огромни размери. Оказва се, че от 120 хил. души около 1/3 са тежко засегнати от болестта. Малко преди дебаркирането на части от руския флот в Ахтопол става ясно, че 19 446 войници са починали, а други 3500 души трябва да останат на продължително лечение в българските села¹⁴³. Да се прехвърлят войски от Полша и големите гарнизони на север от Дунав е невъзможно не само поради военностратегически съображения, но и поради страха от „разнасяне“ на болестта в незасегнатите още краища. Ето защо помощта на българите в жива сила, в снабдяването на войската с храни и фуражи, в разкриването и поддържането на стотици малки импровизирани болници се оказва твърде ценна за трудния задбалкански поход на ген. Дибич¹⁴⁴.

Единствената по-значителна военна част, насочена към района на авангардните руски части след избухването на чумната епидемия, е „неголяма смесена военна партия“ от 5500 души, в която се намира и „доброволческият

¹³⁹ Обилни данни за борбите на българите по това време се съдържат в изследванията на: Конобеев, В. Д. Цит. съч., 233—264; Боев, Р. Антиосманско движение сред населението в българското черноморско крайбрежие през Руско-турската война 1828—1829 г. — ВИСб., 5, 1970; Боев, Р. Българите в Руско-турската война. . . 62—72 и цит. лит.

¹⁴⁰ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 243.

¹⁴¹ АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 176, р. 284. Мненията относно числеността на българите, взели участие във въстанието през лятото на 1829 г., са доста противоречиви — от 5 хил. до 25 хил. души. Вж: Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 261; Боев, Р. Българите в Руско-турската война. . . , с. 72.

¹⁴² АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 179, р. 72.

¹⁴³ Пак там, с. 55, 80, 284.

¹⁴⁴ Пак там, с. 82.

корпус“ на полк. И. Липранди, наброяващ 1500 души¹⁴⁵. Пратеник на френския представител в Петербург Мортемар, който наблюдава прехвърлянето на корпуса през Дунав, съобщава, че доброволците християни са разделени на групи от по 30 души, подчинени на свое собствено командване. Руски офицери доверяват на френския наблюдател, че главното командване пази твърде много на корпуса, тъй като доброволците познават отлично пътищата и проходите през Балкана, както и езика, нравите и обичаите на местното население¹⁴⁶.

Така на практика се стига до големия парадокс, занимавал често европейските наблюдатели, та дори и самите руски командири: в един момент, когато армията на султана сред собствените си владения се оказва в центъра на враждебно настроен народ и открита въоръжена съпротива, в същото време руските войски са заобиколени от доброто разположение на местното християнско население, готово да превърне земята си в надежден тил на Русия. Описвайки „разтягането“ на императорската армия в много райони на балканския фронт и произтичащите от това опасности, членът на военната дипломатическа канцелария Ф. Фонтон не пропуска да отбележи, че всички неблагоприятия се компенсират от успешното сътрудничество на българите. „На това помага обстоятелството — пише той на 5.VIII.1829 г. —, че ние тук, макар и да сме в неприятелски, не сме в неприязнен край.“¹⁴⁷

Представата ни за ръста и характера на българското националноосвободително движение в края на 20-те години ще изглежда доста непълна, ако не споменем и за някои от най-типичните елементи на борбата. Поставено под голямата зависимост на руската политика, дори под нейния пряк контрол и материално осигуряване, движението за национално избавление все пак успява да открие и приложи на дело някои нови идейно-политически и организационни форми на съпротива. В сравнение с предишната война сега, наред със стихийните моменти, разгръща все по-видимо своите възможности организацията на местното самоуправление¹⁴⁸. Използвайки възможностите на старейшинския институт, българите успяват да вдигнат на разностранна борба против чуждото владичество изненадващо голяма част от населението. На редица тайни съвещания, а понякога и на импровизирани селски събрания, старейшините поставят и нерядко сами решават важни проблеми от подготовката и провеждането на въстанието. Представители на формиращата се българска буржоазия, те (старейшините), ведно с останалите ръководители на подвластния народ, се стремят към утвърждаването на нови социални отношения в рамките на една българска автономия. Освен молбата на Ал. Некович (за която вече стана дума) на руските военни власти през 1829 г. са връчени нови искания с почти същото съдържание от християните във Враца, Сливен, Котел и други места. Определен интерес в тази насока буди и молбата на българите от с. Факия, Бургаско, с която те още един път повтарят основните моменти от меморандума на Ал. Некович.

Връчена на дипломата Ф. П. Фонтон от стопанина на къщата, в която е отседнал (вероятно селският старейшина), тя групира в 16 точки по-важните искания на българите от този край. „Да будем сами волни. Да мы сами себя да судимо. Да мы черкви правим когда и где захотим. Субаши да няма нигде.

¹⁴⁵ Пак там, с. 83.

¹⁴⁶ Фонтон, Ф. П. Хумористични, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828 и 1829 г. — БИБ, 4, 1931, II—III, с. 252.

¹⁴⁷ Въпросите за възникването, развоя и характера на местното легитимно самоуправление са изследвани най-пълно от Паскалева, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. — ИИИ, 14—15, 1964, с. 94 и сл.

¹⁴⁸ Фонтон, Ф. П. Цит. съч., 300—301.

Да и мы оружия носимо. . .“ четем в молбата онези пасажи, които по същество очертавали най-важните моменти на бъдещата автономия. Едновременно с автономната политическа форма на управление българите настояват и за задълбочаване на новите буржоазни форми на земевладение и производство, за премахване на спахилъка, ангарията и другите феодални тегоби, които задържат икономическото им развитие¹⁴⁹.

Анализирана от тази гледна точка, българската молба от 1829 г. представлява конкретизирана програма за действие. По същество тя разглежда в разгърнат (макар и не така завършен) вид най-главните задачи, които българската национална революция си е поставила за разрешаване по онова време — развитие на буржоазните отношения в границите на автономна българска област. А не може да има никакво съмнение, че подобна форма на самоуправление поробените са разглеждали като крачка към самостоятелно национално съществуване, като необходим етап в борбата за окончателно премахване на чуждоземния феодален ред.

Въпреки забележителното активизиране на освободителните борби в годините на войната, въпреки небивалия териториален размах на движението, походът на граф Дибич Забалкански не оказва очакваното политическо и социално-психологическо въздействие върху широките народни маси. Някак бързо е избледнял в историческата памет на българина героизмът на стотиците четници от отряда на И. П. Липранди, на участниците в руския военен флот и на хилядите въстаници от югоизточните краища. Дори за бъдещите идеолози на националната революция, които често са дирели поука от изминатия път, българският подвиг в края на 20-те години се изчерпва с делото на Г. Мамарчев и неговата доброволческа команда¹⁵⁰.

Известна „деформация“ претърпява и идеята за политическа автономия на българските земи. В самия край на войната руските власти обсъждат ново българско предложение — проект за създаване на „малка“ автономна област, обхващаща територия между Дунав и Траяновия вал — т. нар. Добруджанско княжество. Много скоро обаче и този проект е изоставен като неосъществим¹⁵¹.

Причините за тези изненадващи, а в някои случаи и негативни резултати са твърде сложни, за да се изчерпят с няколко обяснения на известната ни в общи линии фактология. И все пак главната причина за бледото присъствие на разглеждания период в политическото битие на възрожденския българин се крие като че ли в самия завършек на войната — Одринския мир и тясно преплетените с него събития.

След стремителното руско напредване на юг и неочаквано бързото овладяване на Одрин турците се показват доста отстъпчиви. В щаба на ген. И. Дибич пристигат първите пълномощници на султана, но по всичко личи, че русите не бързат с подписването на мира. Лично Николай I изпитва в началото известно колебание при очерталата се възможност да превземе турската столица, да „заклучи“ вратата към Проливите и да положи „златния ключ“ в собствения си джоб. На пръв поглед всички условия за това са налице: невероятно голямата обърканост в Цариград, стегнатият отряд на Дибич, руският флот пред Босфора и накрая гръцкото и българското въстание, които са разширявали значително стратегическите възможности на командването.

¹⁴⁹ Раковски, Г. С. Горски пътник. Нови сад, 1857, 212—218.

¹⁵⁰ Арnaudов, М. Д-р Ив. Селимски. Живот, дело, идеи. С., 1938, с. 169; Коледаров. П. Към предисторията на Добродетелната дружина. — ИИИ, 16—17, 1966, с. 388.

¹⁵¹ Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829—1853. С., 1977, с. 25.

Поредният таен съвет в Петербург обаче се изказва против завладяването на Цариград. „Това би било най-опасното завоевание, което бихме могли да направим“ — заявява граф. К. Неселроде и неговите опасения споделят всички присъстващи в императорския дворец¹⁵².

Поведението на Англия и Австрия, при несигурното отношение на французите, правят подобна стъпка повече от рискована. Защото дори и завладяването на Босфора и Дарданелите е нямало в никой случай да компенсира големите облаги, които западноевропейските държави са щели да извлекат с присвояването на големи територии от Балканите, при това без да пролеят капка кръв¹⁵³. В края на заседанието е решено, че в този момент изгодата за Русия да бъде запазена Османската империя в Европа надвишава изгодата от нейното евентуално унищожение¹⁵⁴. Що се отнася до това каква ще бъде съдбата на оставащите под турска власт християнски земи и народи, висшите императорски сановници до един споделят убеждението, че подобни проблеми в бъдеще трябва да се решават заедно с останалите велики сили¹⁵⁵.

Колко много напомнят тези формулировки за външнополитическия курс на Петербург в началото на века (1802), когато Александър I се стреми към „изгодно съхранение“ на Турция, или десетилетие по-късно (1816), когато руското покровителство над поробените християни се сочи за „съвместимо“ със съществуването на Османската империя. Подобна външнополитическа ориентация не означава, че тук-там сред управляващите кръгове не са се чували гласове за окончателно разпокъсване на Турция. Но винаги, когато са се изготвяли окончателните инструкции за външнополитическото поведение, надделяват онези мнения, които по най-сигурен начин са носели реални, пък макар и на пръв поглед скромни успехи. Друг е въпросът, че през 20—30-те години на XIX в. руската дипломатия планира своите стъпки в една социално-икономическа и политическа система, станала вече в много отношения твърде илюзорна — феодалната. А за напредналите в своето капиталистическо развитие държави подобен начин на мислене и действие се оказва много изгоден. С по-високия си материален уровень те се намесват в решаването на Източния въпрос със силата на едно ново оръжие, което за русите остава недостъпно десетилетия наред — оръжието на по-високия икономически потенциал. Благодарение на него (а не само на армиите) те участвуват все по-активно в турските работи и така подготвят условията за онзи исторически момент, когато Русия ще отстъпи доминиращото място в балканските дела. Впрочем, както вече бе отбелязано, официалният руски подход в международната политика извиква неодобрението на отделни представители от управляващите кръгове, но по онова време те са все още твърде малко, за да предизвикат някакви радикални промени в дългогодишния стил на международно общуване. „Император Александър I вярно и справедливо е казал, че проливите на Босфора и Дарданелите са ключовете от неговия дом — пише по този въпрос дипломатът Ф. П. Фонтон —, но в такъв случай разумно ли е тези ключове да се оставят в ръцете на Турция и именно за това, че тя е слаба държава? Аз никога няма да се съглася с това. Напразно ние се лъжем с надежда, че Портата колкото е по-слаба, толкова ще е по-послушна и по-покорна; със страх приятелство не се печели. . . Ако ние утре сключим с Турция отбранителен и настъпателен съюз и ако Англия ни отвори война, мислиш ли ти, че ще може да се опрем на Портата и че тя, ако ѝ обещае да ѝ върнат Крим, не ще пусне англичаните през Дарданелите и Босфорския

¹⁵² Пак там, 14—36.

¹⁵³ Пак там, с. 26.

¹⁵⁴ Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 4, ч. 1. 1887, с. 438.

¹⁵⁵ Фонтон, Ф. П. Цит. съч., с. 271.

пролив... Имайки най-безкористни намерения, ние при все това сме възбуждали и ще възбуждаме недоверие у другите европейски държави. А слабостта на Портата им дава възможност непрестанно да ни противодействуват и да ни вмъкват на разорителни и безполезни войни. От която и страна да разглеждаме въпроса, не виждам никаква полза за Русия от такава слаба съседка, каквато е Портата, и при това да си навлича срам и да търпи от нея не само притеснението на едноплеменните и едновърни народи, но и унижението на самата православна източна църква.¹⁵⁶

Не така мислят обаче императорът и неговите най-доверени съветници. Напротив, домогнали се до готовността на турците да отстъпят от предвоенните си позиции по някои горещи точки на Източния въпрос, те демонстрират открито готовността си да сключат приемлив договор и за Турция, и за западните държави. Жертвите, които Николай I се е готвел да направи в своята източна политика, според него са давали сериозна гаранция за възраждането на „Свещения съюз“ и нова пълна консолидация на международната реакция¹⁵⁷. А в случая за руския царизъм това е несравнимо по-важно, отколкото съдбата на поробените славянски маси. Освен че овековечава съществуващия ред вътре в империята, подобен начин на мислене (пък и действие), вдъхва живот на линеещата вече европейска система на сигурност и равновесие.

Събитията около подписването на мира в Одрин (14.IX.1829 г.) са добре известни. След Кючук-Кайнарджа, Яш и Букурещ масата за преговори между двете империи е пренесена в самото сърце на султанските владения, факт сам по себе си достатъчно красноречив, за да бъде нашироко коментиран. Следвайки инструкциите на Петербург, руските дипломати отново се задоволяват с минимума на своите възможности: автономия за Влахия, Молдавия и Сърбия (фактически те вече са разполагали с нея), независимост за воюваща Гърция, откриването на черноморските проливи за търговските кораби на всички държави, неголеми териториални придобивки за Русия, контрибуции и т.н.¹⁵⁸ „В сравнение с това, каквото можеха да поискат русите, и то да го поискат безнаказано, те поискаха малко. . .“ — пише по този повод съветникът на К. Метерних Фридрих Хенц¹⁵⁹. Трудно е сега да се каже какво точно е имал предвид австрийският политик при произнасянето на тези слова. Между другото, може би и известно по-осезаемо застъпничество за християните на юг от Дунав? Кой знае? Едно обаче е сигурно — по страниците на мирния договор България като понятие географско и политическо и българите като народ, взел най-активно участие в още незаглъхналите военни действия, изобщо не са споменати. Затова, колкото и висока да е оценката на Одринския мир в историята на балканските народи¹⁶⁰, за българите мирът от септември 1828 г. е преди всичко едно голямо разочарование от политиката на Русия, обхванало всички прослойки на тогавашното възрожденско общество. След отхвърлянето на българските молби за по-голям политически ангажимент руските военни власти в

¹⁵⁶ Фадеев, А. В. Цит. съч., с. 330.

¹⁵⁷ Юзефович, Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869. 71—84; Noradounhion, G. Recueil des actes internationaux de l'Empire ottoman. Т. II. (1789—1856). Paris, 1900, 166—177; Жигарёв, С. Русская политика в Восточном вопросе. Т. I. М., 1896; Шилдер, Н. Адрианопольский мир 1829 г. СПб., 1879; Генов, Г. П. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. 1. До Кримската война. С., 1925, с. 300 и сл.; Дамянов, С. Цит. съч., 24—25.

¹⁵⁸ Фадеев, А. В. Цит. съч., с. 326.

¹⁵⁹ Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981 (статии на Хр. Христов. С. Дамянов, Стр. Димитров и др.).

¹⁶⁰ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4719, л. 544.

България предприемат и енергични действия срещу подготовката на ново въстание в Южна България. Окуражени от рязката промяна в поведението на русите, на много места в източните области турските феодали предприемат открити репресии срещу християните. „На границата между Одрински и Старозагорски пашалък — четем в донесение до щаба на армията от 14.X.1829 г. — са започнали преди един месец и продължават и досега убийства и грабежи над християните. Досега са убити до 400 души, които произхождат от доскорошни богати фамилии.“¹⁶¹

Раздвижват се турските бандитски шайки в Русенско, Базарджишко и другаде из североизточните български краища. Наглото турско поведение, въпреки присъствието на руски въоръжени сили, кара полк. И. Липранди с части от своя доброволчески корпус да се заеме със защитата на мирните българи. Колко голямо е учудването обаче, когато под предлог за „въдворяване на спокойствие в областта“ пристига нареждане на главнокомандуващия ген. Дибич „полковник Липранди да бъде освободен окончателно от командването на доброволците, а самите те — незабавно разпуснати“¹⁶².

Сякаш забравили доскорошните грижи на местното християнско население, неговата въоръжена подкрепа и жертви, понесени в преките сблъсъци с общия неприятел, някои руски офицери твърде грубо решават да провеждат новата линия на командването. Обвинявайки незаслужено българите в кражби, бягство от бойното поле, неподчинение и най-различни самоволни действия, те пристъпват към повсеместно разформироване на доброволческите части¹⁶³. Разбира се, както по време и на предишните войни, в действията на част от доброволците са се наблюдавали подобни явления, но като цяло те достойно са изпълнявали своя дълг и с право са заслужили руското признание и благодарността на съотечествениците си. Може само да се съжاليا, че при незабавното разпускане на помощните отреди руското командване не е избрало други по-приемливи пътища и средства. На всички български запитвания и възражения по този повод, на всички молби от страна на цялото българско население за по-голям руски ангажимент императорските пълномощници отговарят по един и същи начин — преселение в Русия. При това — преселение като средство и начин за решаване на българския национален въпрос.

Принудени от обстоятелствата, в невъзможност да сторят нещо друго при вида на неизбежното турско отмъщение, около 130—140 хил. души се отправят към новите си поселения на север от Дунав¹⁶⁴. По този начин в един изключително важен исторически момент на национално самоосъзнаване и изграждане от българския организъм са откъснати огромни човешки маси. Нарушаването на демографската картина има важни последици не само в нормалния ритъм на човешкото възпроизводство и икономическия потенциал, но и в еволюцията на сложния социалнополитически менталитет у българите. Темповете и интензивността на възрожденските процеси, забавени

¹⁶¹ Пак там, л. 657.

¹⁶² Пак там, д. 4841, л. 496, 498.

¹⁶³ Дойнов, Ст. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. — В: Сб. Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 310.

¹⁶⁴ Единствената по-остра реакция от подписването на мира в Одрин е нотата на англ. посланик в Петербург, с която русите са упрекнати, че „нарушават европейското равновесие“. Когато руското правителство обаче отговаря, че със завладяването на Индия Лондон систематически нарушава европейското равновесие, англичаните изоставят всички словесни протести. Още по-присмлива за Русия е реакцията на Австрия, чийто канцлер нарича договора „нещастен“; на Франция и Прусия, които не са сметнали дори за необходимо открито да обявят своето отношение. Очевидно е, че като цяло Западът е доволен от клаузите на Одринския трактат. Вж. Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 4, ч. 1, 421—422; т. 11, с. 422.

и без това от изолацията със свободния свят и близостта на турската столица, получават нов тежък удар, който до голяма степен унищожават благотворните страни на войната. В този смисъл историческото дело на някои известни българи, заели се да подпомагат военните власти при изселването, та дори и дейността на самите руски власти, може би заслужават преоценката на потомците. Трудно е да допуснем, че едните и другите не са разбирали до какви непоправими деформации води подобно многолюдно преселение и чии интереси задоволява то.

Неочакваният завършък на войната¹⁶⁵ и всички неблагоприятия, свързани с този акт, намират силно отражение върху самочувствието на българите. Докато предишните войни между Русия и Турция довеждат до видимо раздвижване в освободителните борби и политическото мислене, то сега резултатите са повече от скромни. Едва ли назначението на Вашченко за временен консул в Сливен (първото руско консулство в България), който ще следи за поетите от Турция задължения и определянето на Г. Мамарчев за кмет на окупирана Силистра е щяло да компенсира отрицателните последици на войната. Вzeti в най-общ социалнополитически смисъл, останалите по местата си източни българи преживяват доста осезаемо демографския и политическия срив. Понесли до голяма степен основната тежест на националноосвободителните борби до този момент, изведнаж те се озовават в един крайно неблагоприятен социалнопсихологически климат, който по същество възпира революционните усилия на възраждащия се народ. Вероятно затова през следващите десетилетия та чак до освобождението на България споменатите краища остават встрани от талвега на националната ни революция и по-точно от въоръжената борба.

Разбира се, ако за българите войната от 1828—1829 г. има общо взето неблагоприятни последици, то не така стоят нещата с другите балкански страни и най-вече в Русия. Укрепила влиянието си в Черноморския басейн, на Балканите и Средния Изток, руската дипломатия насочва своите усилия към европейските дела. Тенденциите към възраждане на легитимизма в Европа отново вземат връх. Сред революционната криза (1830—1831) и потъпкването на Полското въстание проектът за възобновяване на „Свещения съюз“ се поставя на дневен ред като първостепенен въпрос в европейската политика¹⁶⁶. Всички ходове на дипломатията обаче по този въпрос се затрудняват от новото изостряне на Източния въпрос, т. нар. Египетски конфликт (1831—1833).

* * *

Слабостта на Портата умело използва и Мухамед Али — енергичният владетел на Египет, който си поставя за цел да се превърне в едноличен малоазийски господар. По различни причини западноевропейските държави не могат или не искат да помогнат на изпадналия в нова беда турски султан. Единствената страна, която не отблъсква протегнатата за помощ ръка, е Русия, и то за помощ не само дипломатическа, но и военна¹⁶⁷. В замяна на това в местността Ункяр-Искелеси край Цариград на 8 юли 1833 г. е подписан руско-турски договор, по силата на който Дарданелските проливи се закриват за военните кораби на нечерноморските държави. Още на времето това споразумение се оценява като най-крупната дипломатическа победа на Русия.

¹⁶⁵ Пак там, т. 4, ч. 1, с. 421.

¹⁶⁶ Татищев, С. С. Внешняя политика императора Николая I. СПб., 1887, с. 351; Муравьев, Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. М., 1869, 272—276.

¹⁶⁷ Киняпина, Н. С. Цит съч., 174—176.

Победа, която по израза на тогавашната европейска преса, превръща Черно море в руско езеро, а Турция — в руски клиент, който охранява входа на това езеро¹⁶⁸.

Несъмнено Ункяр-Искелеският договор трябва да се разглежда като кулминация на руските дипломатически успехи през XIX в. Но в същото време той очертава и върха, от който начева бавното руско отстъпление по Източния въпрос. По време на Мюнхенгрецките споразумения с Австрия (септември 1833 г.) това проличава само по отношение на руската тактика — временен отказ от вековния стремеж за разчленение на Турция, но в дните на втория турско-египетски конфликт и преди всичко в дните на т. нар. Лондонски конвенции (1840—1841) неуспехите на Русия стават твърде очевидни. Сега императорът е принуден да изостави предишната насока на своята външна политика и да приеме западното предложение за колективен контрол върху Пролливите¹⁶⁹.

Този голям неуспех на Петербург не е можел да не се отрази върху българо-руските отношения и в частност върху българското освободително движение, което се намира в силна зависимост от Русия. Ярък израз новите политически настроения намират в т. нар. Велчова завера от 1835 г. — начален момент в насочването на освободителните борби по пътя на самостоятелното българско действие. Както е известно, начало на движението в Търново застава една група от влиятелни чорбаджии, търговци и занаятчии, вдъхновявани от големия патриот Велчо Атанасов — Джамджията. Едновременно с търновското съзаклатие е сформиран и друг център в окупираната от русите силистренска крепост, гдето начало на подготвеното въстание застават кап. Георги Мамарчев и Васил х. Вълков¹⁷⁰. Усърдна дейност за набавяне на така необходимото оръжие тук разгръщат неколцина бивши доброволци във войната, ръководени от братята Петър, Бойчо и Стоян Николаеви. Те успяват да организират тайно две скривалища за оръжие и боеприпаси в селата Алмалии и Караорман, които за съжаление са открити от руските военни власти. След залавянето на част от замесените в заговора „бивши доброволци“ в крепостта е проведено следствие, материалите от което получава генерал-аудиторът на областта, а след него и военният министър. Няколко дни по-късно лично императорът се запознава с дейността на българските патриоти и тяхното твърдение, че са руски поданици. Ако тези показания „не се потвърдят — (българите — б. а., С. Д.) да бъдат предадени на турското правителство“, резолира Николай I съпроводителното писмо на военния министър и по този начин дава да се разбере, че в дадения момент Русия не ще толерира никакви прояви на българското освободително движение и ще таксува участниците в него като най-големи престъпници¹⁷¹.

След дълги перипетии — разпити, мъчения в Белецкия затвор, неуспешни бягства от ареста и т. н., някои от „провинилите се българи“ са предадени на турците, други — изпратени на „тежка каторга“ в Сибир, а трети — на принудителна работа в Бесарабия¹⁷².

¹⁶⁸ Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 12. Трактаты с Англиєю, 1832—1895. СПб., 1898. 156—158; Юзefович, Т. Цит. съч., 101—102; Wiston, E. Mémoires pour servir à l'histoire de nos temps. T. 4. Paris, 1963, 27—32.

¹⁶⁹ Беров, В. С. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, 211—218; Кисимов, П. Велчовата завера във Велико Търново през 1835 г. по разказите на съвременници. Исторически работи, моите спомени. Ч. 2. С., 1900, 71—80; Цонев, Зв., П. Д. Крушев. Извори и документи по Велчовата завера, 1835—1935. Търново, 1935; Жечев, Н. Велчова завера. — ИПр., 1975, № 3, 63—80.

¹⁷⁰ Грек, И. Българските доброволци (волонтери) от 1828—1829 година. — Векове, 1975. № 5, с. 14.

¹⁷¹ Пак там, 16—17.

¹⁷² Романски, С. Георги Мамарчев и доброволческата му команда. . ., 206—207.

Неочакваният реверанс на руската дипломация към Цариград и жестокото отношение към участниците в политическите движения ще да са объркали и смутили известна част от българските родолюбци. Това неприятно чувство се е подсилило и от факта, че руското правителство с готовност се отзовава на турската молба и връща на султанското правосъдие своя бивш поданик, българския капитан Георги Мамарчев¹⁷³.

Низходящата линия във външната политика на Русия към освободителните български тежнения продължава и през следващите години, когато непосредствено след неуспешния Търновски заговор избухват серия от стихийни бунтове и въстания в Западна и Северозападна България, а в Румъния се правят няколко неуспешни опита да бъдат прехвърлени на юг от Дунав големи четнически формации. В конкретната историческа обстановка е повече от трудно да се намери друга сила, която да замести Русия в освободителните борби на българския народ. Но, както е известно, в международните отношения политически вакуум е невъзможен, още повече политически вакуум на Балканите, гдето се пресичат посоките за три континента и гдето си дават среща най-различни идейно-политически влияния. Всичко това започва да се чувства още в началото на 40-те години на миналия век, когато редица вътрешни и външни причини обуславят нов подем на българското освободително движение. В желанието си да се възползват от благоприятната обстановка и да изместят русите от техните традиционно силни позиции сред поробените балканци към водачите на освободителното дело, макар твърде страхливо, а понякога и непоследователно, се насочват англичани, французи, австрийци и представители на други европейски правителства¹⁷⁴. По пътя на своята деликатна и трудна мисия те са подпомогнати и от самите българи, които, разочаровани от видимата промяна в делата на руското правителство, сами търсят контакти и пътища за общи действия с тях.

Твърде красноречиво е и поведението на западноевропейските правителства към такива събития, като Нишкото въстание (1841), Браилските бунтове (1841—1843), извоюването на частична българска автономия и т. н.¹⁷⁵ В един момент, когато по повод на османските жестокости през 1841 г. в Европа се предприема доста широка кампания в защита на българите, в Русия само два вестника поместват кратки съобщения за това¹⁷⁶.

Сравнително по-мека позиция към българското националноосвободително движение руското правителство взема към средата на века, когато през 1848—1849 г. избухват буржоазните революции в Европа¹⁷⁷.

Както е известно, широко въстаническо движение в България пламва година след революциите от 1848—1849 г., а това се оказва достатъчно време, щото Русия да направи известен завој в своята политика към исканията на българите. Не че тя променя коренно тактиката си към освободителните борби на своите едновърци, но след заглъхването на революционните събития в Европа Петербург неминуемо е трябвало да обърне поглед към „вечния“

¹⁷³ Шарова, Кр. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — В: България и европейските страни през XIX—XX в. С., 1975, 27—28.

¹⁷⁴ Цветкова, Б. Френски дипломатически източници за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — ИДА, 13, 1967, с. 273 и сл.; Дамянов, И. Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г. — ВИСб., 2, 1982, с. 149 и сл.

¹⁷⁵ Ниякий, В. В. Мисия руского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишкого восстания 1841 г. — В: Научные доклады высшей школы. Исторические науки. М., 1961, кн. 1, с. 146.

¹⁷⁶ Паскалева, В. Отзвукът от революцията в Европа през 1848—1849 г. в българските земи. — В: Първи конгрес на БИД. Т. 1. С., 1972, 417—501.

¹⁷⁷ Дамянов, С. Цит. съч., 244—245.

Източен въпрос, към своята традиционна политика на покровителство над балканските християни. Обяснявайки събитията във Видински санджак с „подстрекателската роля на полските и унгарските емигранти или на всевъзможни „любители на приключения“, руските дипломати в Букурещ, Белград и Цариград предприемат пред Портата различни стъпки за „мъдро и трайно“ подобряване на положението в България¹⁷⁸. Отношението на добронамереност към българските събития се почувствувало особено силно, когато във Влашката столица започва разгорещен спор относно българските масови бягства на север от Дунав. Възмутен от поведението на турските и френските дипломати (Франция е единствената страна, застанала по този въпрос твърдо зад Турция), които смятали, че българските бегълци трябва да се посрещат на дунавския бряг с пушечен огън, руският дипломат ген. Дюхамел отправя нота до турския представител Ахмед ефенди, в която охарактеризира турското поведение като „безчовечно“. Апелирайки за строги мерки към онези, които „вдигнали знамето на бунта“, в същото време той се застъпва за „невинните хора, които, бягайки, нямат друга цел, освен да поставят живота си в безопасност“¹⁷⁹.

Постепенната промяна в руската политика по Източния въпрос започва да се чувства все по-осезаемо в началото на 50-те години на XIX в. Но този проблем, както и по-нататъшното развитие в политиката на Русия към българските освободителни тежнения, ще бъде предмет на отделно изследване. Още повече, че Кримската война и Парижкият мирен договор (1856) внасят съществени изменения в съотношението, пък и в позициите на великите сили по Източния въпрос. С тях обективно е свързан и новият етап в българската национална революция.

* * *

Възникването на Източния въпрос през XVIII в. се обуславя от поредица исторически фактори, в основата на които лежат обективните закони на социално-икономическото и политическото развитие. Сред тях безспорно първостепенно място заемат упадъкът на могъщата доскоро Османска империя, освободителните борби на поробените от турците народи и съперничеството на европейските държави за преобладаващо влияние на Изток. За разлика от другите европейски страни обаче позицията на Русия в източните работи заема особено важно място. Като единствена черноморска държава сред Великите сили тя е жизнено заинтересована от едно или друго решение на Източния въпрос.

Изострянето на международните отношения в тази част на света не привлича вниманието само на управляващите от различните европейски държави. Всички по-значителни събития резонират дълбоко в покорените от Турция страни. Това означава, че в политическия живот се въвличат постепенно народните маси, сред които революционните сили започват да играят все по-активна роля.

В резултат на дълбоките промени, обхванали Европа през XVIII в., и появата на Източния въпрос, българското освободително движение и Русия засилват своя взаимен интерес. Първите симптоми във възобновяването на някогашните връзки и отношения между двете страни трябва да отнесем към епохата на Петър Велики, т. е. времето, когато започват войните между

¹⁷⁸ Стоянова, Р. Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. (из Държавните архиви във Виена). — ИИИ, 11, 1962, с. 216.

¹⁷⁹ Цветкова, Б. Из историята на съпротивителните и освободителни движения в българските земи през 80—90-те год. на XVII в. — ВИСБ., 2, 1979, 109—112.

Русия и Турция, когато политическата активност на царизма в посока на Балканите, неговата експанзия към Проливите, Близкия и Средния изток става все по-енергична и целенасочена. През този, нека го наречем съвсем условно подготвителен период (завършил с подписването на Кючук-Кайнарджийския мир през 1774 г.), сред общия поток на икономическите, културните и религиозни отношения постепенно се открояват и чисто политическите контакти. Въпреки значителните европейски събития по това време обаче и постоянно засилващият се руски натиск над Турция българо-руските политически връзки все още са крайно ограничени и анемични.

Съществен напредък отбелязват тези отношения през последната четвърт на XVIII в. Използвайки умело християнската доктрина за православната взаимопомощ, Екатерина II съставя нова идейна платформа за общи действия срещу Високата порта. В тогавашната обстановка на Балканите и по-точно в българските земи подобна стъпка води до известно активизиране на българското освободително движение, което още от годините на големите антиосмански въстания (1686—1689) откърмя идеята за комбинирани действия с чужди сили¹⁸⁰. Ето защо конкретните военнополитически и дипломатически инициативи на Русия по онова време имат забележимо въздействие сред част от българското общество. Така че управлението на императрица Екатерина и по-точно нейните енергични ходове в Източния въпрос дават тласък на първите по-значителни и в известна степен организирани българо-руски политически акции. По същество този втори период на политическо сътрудничество (с известни приливи и отливи) продължава до 1828—1829 г., когато в Петербург „от всички възможни комбинации“ на изток приемат, че съществуването на слаба турска империя „съответствува най-много на руските интереси“¹⁸¹.

Това положение, залегнало в основата на руската политика по Източния въпрос за дълго време, фактически отбелязва началото на третия период, обемащ времето от 30—40-те години на XIX в. до войната от 1853—1856 г. Без да пренебрегваме големия дипломатически успех на император Николай I в Ункяр-Искелеси (1833), трябва да признаем, че това е всъщност времето на все по-чувствителното руско отстъпление от сложните и заплетени близоизточни проблеми, достигнало драматичния си завършек в годините на Кримската война. А едва ли е необходимо да се припомним, че при здравето си обвързване с Русия, с нейните решителни действия по отношение на султанските владения българите са губели не само велик покровител, но и най-могъщ съюзник в борбата срещу османския гнет.

Усетили постоянно нарастващата слабост и в известна степен самоизолация на Русия в източните дела, към българското освободително движение все по-настойчиво отправят поглед западноевропейските страни. В своите домогвания те използват твърде разнообразни начини и средства — от дейността на религиозните мисионери и политическите усилия на полските емигранти до опитите да се спечелят за западната кауза изтъкнати представители на българската интелигенция. През 40-те години на миналия век отделни представители на управляващите кръгове (някои западни дипломати на Балканите) дори открито симпатизират на българското движение и заедно с напредничавите обществени среди демонстрират склонност към ревизия на традиционната проосманска политика. Но техните

¹⁸⁰ Зуева, Н. В., Е. М. Шатохина. Из истории балканской политики России 1856—1867 гг. — Балканские исследования. Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XIX вв., с. 168.

¹⁸¹ Цит. по: Рожкова, М. К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М., 1949, с. 385.

изолирани намерения отстъпват пред големите държавни интереси на западните сили, чиито правителства съзират, не без основание, в българското лице естествен съюзник и проводник на руската балканска политика.

При това западноевропейските страни не са бързали кой знае колко много с решаването на Източния въпрос. Големият парадокс във външната политика на Русия — да изтръгне без особени сътресения едно или друго османско владение, но да няма икономическата мощ, с която да го задържи под свое владение или опекуство, развързва ръцете на нейните европейски съперници. От година на година за Русия става все по-трудно да разединява европейските държави и да играе ролята на безспорен арбитър в източните дела. В невъзможност да стори друго, тя се затваря постепенно за външния свят „в границите на собствените си митнически области“¹⁸², а от това най-малко печели българското освободително движение.

Независимо от подобни колебания и спадове във външнополитическите начинания на руската дипломация всички европейски опити за едно-посезаемо елиминиране на Петербург в българското общество търпят несполука. Причините за това са многобройни, ала една от тях — европейската линия за овековечаване на Османската империя, се оказва най-значителна. Освен това самата Русия, губеща битката на икономическото и политическото поприще, предприема други стъпки, засягащи духовната сфера на влиянието. Фактически от 30-те години на XIX в. руското културно проникване в българските земи започва да се осъществява на широко организирана основа и едва ли това е случайно в стратегията на Петербург по Източния въпрос¹⁸³. Използвайки всички свои предимства (вяра, език, географски фактор и т. н.), тази компенсационна политика притъпява до голяма степен западноевропейската експанзия и така запазва благоприятен терен за бъдещи българо-руски политически действия срещу Турция.

Върху активността на българо-руските политически взаимоотношения силно влияние оказват и двете възприети от руския двор идеологически доктрини — елинофилството и идеята за славянско единение. И ако през първите два периода на сближение елинофилството намира силно отражение във външнополитическия курс на Русия и значително задържа разгръщането на българското освободително дело, то от 30—40-те години на века славянофилството постепенно се налага като едно от главните теоретически оръжия в руската балканска политика. За съжаление смяната в първенстващото място на двете идеологически явления се осъществява във времето, когато Русия отстъпва от завоюваните позиции в Източния въпрос, факт, който с нищо не облагодетелствува българския народ. При това нека не забравяме, че и по това време Русия не се отклонява от идеята за „православното начало“, т. е. в отношенията си с християните в Турция тя продължава да се ръководи от мисълта за едно вселенско православие, а не от мисълта за силна славянска общност¹⁸⁴.

Обикновено в литературата (предимно съветска) въпросът за отношението на официална Русия към откритата въоръжена борба на българския народ се разглежда като „страхът на Петербург“ от революционно решение на българския национален и социален въпрос¹⁸⁵.

¹⁸² Генчев, Н. Болгаро-руское культурное сближение в 30—50-е годы XIX в. — В: Россия и освобождение Болгарии. М., 1982, с. 108.

¹⁸³ Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 182.

¹⁸⁴ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 190, 231, 327.

¹⁸⁵ Цит. по: Зуева, Н. В., Е. М. Шагохина. Из истории балканской политики России. . . , с. 168.

Както е известно, през разглеждания период в руската външна политика се наблюдават две основни направления — едното, свързано със събитията в Европа, а другото — с утвърждаването на руското господство в Причерноморието, режима на Проливите, Закавказието и т. н. И ако в първия случай чрез система от коалиции с други страни тя се е стремяла към равновесие на силите в Европа, то по източните работи почти винаги е действувала от позиция на силата. Освен постоянно напредващата турска слабост към подобен начин на действие русите са подтиквани и от националноосвободителните борби на балканците, в това число и на българския народ. Що се отнася до българите, то за разлика от другите балкански народи, през разглеждания период руските управляващи кръгове контактуват с групи и лица, които изразяват националноосвободителните стремежи на българския народ. На националноосвободителното движение на българския народ Русия гледа като на свой съюзник, с който общите интереси диктуват и общи начертания за борба против Турция. Като по-силната и по-активната страна в този негласен съюз, сменяща според условията сферата на своите интереси, Русия често модифицира, потиска или замразява връзките си с българското освободително движение.

Отделяйки специално внимание на тези проблеми, в годините непосредствено след Кримската война канцлерът А. М. Горчаков пише на императора: наблюдавайки отблизо борбите на поробените през последното десетилетие, „ние се опитвахме да отклоним християнското население на Турция от разпокъсаните и непоследователни надигания, които водят до безполезно кръвопролитие и утежняване на тяхното положение. Ние се стремяхме да ги подбудим към това, щото упорито и търпеливо да обединяват и развиват своите сили, тъй като ние сме убедени в това, че естественият ход на нещата, постепенният упадък на ислямизма ще доведе в края на краищата в преобладаване на християнските народи. И че ако насилственото решаване на въпроса се окаже неизбежно, то ние, както и те, трябва зряло да се подготвим за това, а не да разпиляваме нашите сили за прибързани опити“¹⁸⁶.

Каквито и да са били субективните намерения на Русия, в крайна сметка те винаги са били подчинени на голямата и дълготрайна цел — разкъсване на османското статукво. Затова със своята антитурска политика и след Кримската война тя успява в значителна степен да задържи на Балканите историческата перспектива в свои ръце, а оттук и здравата връзка с българското националноосвободително движение.